

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Administrationshistoriske studier II

Magistrat og borger

Købstadstyret på Sjælland omkring 1750
med særlig hensyntagen til forholdene
i Helsingør, Roskilde, Næstved og Holbæk

Af
Helle Linde

Universitetsforlaget i Aarhus
1978

Forord

I serien af »Administrationshistoriske studier«, bekostet af Statens Humanistiske Forskningsråd, udsendes hermed som nr. 2 den af arkivar Helle Linde udarbejdede afhandling, som har fået titlen: Magistrat og borger. Sammen med arkivar Grethe Ilsøe har Helle Linde medvirket ved planlæggelsen af det lokaladministrationshistoriske forskningsprojekt, som blev sat i gang i 1975. Man skitserede dengang et antal delprojekter, som læst i sammenhæng skulle give et indtryk af den danske lokaladministrations udvikling i perioden 1660-ca. 1868. Af de godkendte delprojekter valgte Helle Linde at belyse købstadstyret på Sjælland omkring 1750, hvilket kun var naturligt, da hun i flere år havde været beskæftiget med ordning og registrering af de gamle rådstuearkiver. Hendes afhandling belyser i detaljer, hvorledes datidens kommunale opgaver blev løst af henholdsvis magistraten og de menige borgere, og fremstillingen bygger i første række på materiale fra Helsingør, Roskilde, Næstved og Holbæk.

København, 6. juni 1978

Harald Jørgensen

Indhold

INDLEDNING

Opgavens afgrænsning	5
Kildematerialet	9

KAPITEL I

Magistratens sociale og økonomiske status	13
Embedsmændenes baggrund og anseelse	13
Indtægterne	16
Levestandard	20
Embedssammenlægningerne	22

KAPITEL II

Magistratens opgaver som statsmagtens repræsentant	27
Retslige funktioner	28
De fiskale opgaver	32
Magistratens formidlende opgave	37

KAPITEL III

Bestyrelsen af købstadens materielle og økonomiske anliggender	41
Finansieringen	41
Indbyggere med borgerlige forpligtelser	43
Rådstuemøder	44
Borgernes deltagelse i møder i Roskilde, Næstved og Holbæk	46
Magistratens forhandlinger med borgerne i de tre købstæder	47
Borgernes indflydelse på afgørelserne i de tre købstæder	49
De særlige forhold i Helsingør	50
De eligerede og lavene i Helsingør	50
Deltagere i forvaltningsarbejdet	54
Borgerlige ombud	55
Ombud i forbindelse med regnskabsvæsnets	60
Takserborgerne	60
Kæmneren	62

Revisorerne	64
De eligerede borgere	66
Vurdering af borgernes indflydelse på den økonomiske og materielle forvaltning	69
KAPITEL IV	
Administrationen af de offentlige stiftelser	73
Kildematerialet	75
Administrationen af kirkerne	77
Administrationen af skolerne	79
Administrationen af hospitalerne	81
Fattigvæsnets administration	84
Udlånene fra de offentlige kapitaler	87
Indflydelsen på administrationen af de offentlige stiftelser	93
AFSLUTTENDE BEMÆRKNINGER	97
Stiftamtmandens betydning	97
Karakteristiske træk ved købstadstyret	100
Noter og henvisninger	105
Kilder, hjælpemidler og litteratur	121
1. Utrykte kilder	121
2. Trykte kilder og litteratur	125
Person- og stednavneregister	129
Sagregister	131

Indledning

Opgavens afgrænsning

Sigtet med denne undersøgelse af købstadstyret i midten af 1700-tallet har været at få et indtryk af, i hvilket omfang der fandtes et lokalt selvstyre i købstæderne, d.v.s. hvorledes beslutninger vedrørende et afgrænset lokalt område som en købstad blev truffet, og hvilken indflydelse lokale embedsmænd og den lokale befolkning havde på disse beslutninger.¹ Magistraten havde ikke opgaver uden for det klart afgrænsede geografiske område, som købstaden udgjorde; den stod i centrum for eller som tilsynspligtig med alle samfundsopgaver, som skulle løses lokalt i købstaden, både som statens repræsentant på stedet og som leder af det lokale selvstyre. Den følgende gennemgang af købstadsstyrets funktion er derfor bygget op omkring magistratens forskellige arbejdsområder.

Kun købstæder, der i den gennemgængede periodes begyndelse i 1740'erne havde en magistrat, d.v.s. en borgmester, der ikke tillige var byfoged, og en eller flere rådmænd, er valgt som undersøgelsesobjekter for med sikkerhed at kunne adskille byfogdens administrative funktioner fra de egentlige kommunale funktioner, der i århundredets slutning alene bliver bystyrets opgaver. Efter en redegørelse for magistratsmedlemmernes uddannelsesmæssige og økonomiske baggrund, så vidt kilderne gør det muligt at få et overblik herover, gives en kort gennemgang af de arbejdsområder, hvor magistraten mest udpræget stod som statsmagtens repræsentant, nemlig i retsudøvelsen, i tilsynet med kongens interesser, især de fiskale interesser, og i kommunikationen mellem statsmagten og lokalsamfundet.

Dernæst gennemgås de områder, hvor magistraten i højere grad var ledere af et lokalt selvstyre. Det drejer sig om købstadens økonomiske og materielle forvaltning, hvorigennem især de arbejdsområder, som i dag ville høre under kommunernes tekniske forvaltning, styredes, og administrationen af kirke-, skole- og fattigvæsenet, der senere bliver så væsentligt et sagsområde for det kommunale selvstyre.

Ved afvejningen af i hvilket omfang magistraten selvstændigt tog

beslutninger, og på hvilke områder andre organer havde afgørende indflydelse, er forholdet til kongen og centraladministrationen holdt noget i baggrunden. Dette har bl.a. medført, at de overordnede instanser oftest er betragtet under et, repræsenteret af stiftamtmands-embedet, idet al kommunikation til Danske Kancelli, som på centralt plan var dominerende i ledelsen af lokaladministrationen på denne tid, og de øvrige kollegier – delvis med undtagelse af Rentekammeret – gik gennem stiftamtmanden. I et afsluttende kapitel er forsøgt foretaget en vurdering af stiftamtmandens betydning, som formodes at være identisk med Danske Kancellis betydning for lokaladministrationen. Det er ikke undersøgt, i hvilket omfang befolkningen eller de lokale embedsmænd havde indflydelse på de afgørelser, der udformedes på centralt plan. Jeg er tilbøjelig til at mene, at en undersøgelse af forudsætningerne for forordninger og reskripter ville vise, at lovgivningen i højere grad end man hidtil har ment, er fremkommet ved initiativer nedefra.

Derimod er omfanget af befolkningens medvirken i styret på lokalt plan undersøgt mere indgående med henblik på at skabe baggrund for en vurdering af de ændringer, der sker ved de mere bevidste demokratiserings- og decentraliseringsprocesser, som sætter ind i det 19. århundrede. Jeg har her både forsøgt at konstatere, på hvilke områder der fandtes befolkningsindflydelse på eller blot viden om beslutningerne, og hvilke dele af befolkningen, der formelt og reelt medvirkede i beslutningsprocesserne.

Det er først og fremmest beslutningerne omkring økonomiske dispositioner, der er inddraget i undersøgelsen som et af de områder, der har afgørende betydning for realisationen af næsten alle andre forvaltningsmæssige opgaver og for samfundsøkonomien som helhed. De pengebeløb, det drejede sig om, er ofte meget små sammenlignet med de beløb, der disponeredes over på centralt plan. Det skyldtes – udover at købstadsamfundet var fattigt – bl.a. at en stor del af pengeydelseerne var konverteret til arbejdspræstationer eller naturalydelser. Det har kun delvis været muligt inden for denne undersøgelses tidsrammer at inddrage den del af de fælles opgaver, som løstes gennem fysiske præstationer, men man må nok regne med, at samfundsstyrede opgaver var mere mangfoldige og lå på et betydeligt højere aktivitetsniveau, end regnskabsposterne alene indicerer.

Af mere betydningsfulde områder, som mangler i denne redegørelse for købstadstyret, kan nævnes administrationen af havne og skibsbroer og administrationen af indkvarteringen. Begge falder delvis uden for den økonomiske og materielle forvaltnings procedurer, der er skildret i kapitel III². Havne og skibsbroer, som tilhørte byen, fandtes i alle de fire her behandlede byer³, men havneanlæggene i de sjællandske købstæder var yderst beskedne og forsømte, indtil der i slutningen af århundredet på statsmagtens initiativ oprettedes en mere systematisk opbygget lokal havneadministration⁴.

Havnene hørte på centralt plan under Rentekammeret, og som andre af Rentekammerets lokale anliggender i den her undersøgte periode administreredes de nærmest i en ad hoc-administration, forskellig fra by til by og fra år til år. Det kunne være en kreds af købmænd, der udpegedes til at bestyre havnen, men oftest var det magistraten, der ved hjælp af havneafgifter og et eventuelt statstilskud forestod vedligeholdelse og udbedringsarbejder under stiftamtmandens noget modvillige tilsyn. Regnskaberne indsendtes til Rentekammeret; lokalt fandtes ingen regnskabsrevision eller kontrol med driften, og det var nok et af de områder, der hyppigst gav anledning til underslæb og bedragerisager.

Administrationen af indkvarteringen foregik, hvor indkvarteringen fandtes, ligeledes forskelligt fra købstad til købstad, men ofte i nært samarbejde med borgerne uden dog at høre til de sager, som altid behandlede på rådstuemøderne. Først fra 1764 oprettedes indkvarteringskommissioner, der bragte administrationen af dette område ind i mere faste former. Andre traditionelle sagområder, som måtte savnes, indgik normalt i samme administrative procedure som den øvrige økonomiske og materielle forvaltning i almindelighed. I det hele taget hører udskillelsen af selvstændige administrationsområder og administrationsformer f.eks. for brandvæsen, brandforsikring, borgervæbning o.l., hovedsagelig hjemme i tiden efter 1760.

Bortset fra P. Munch: *Købstadstyret i Danmark 1619-1848*, findes der i den eksisterende litteratur om købstæderne kun spredte redegørelser for administrationsapparatets formelle grundlag og opbygning og sjældent skildringer af, hvorledes administrationen formede sig i den daglige praksis i tiden før 1760. Munch har anvendt centraladministrationens arkivalier – først og fremmest forordninger og reskripter –

som udgangspunkt for sine undersøgelser og har derfor hovedsagelig skildret styrets formelle grundlag og virkemåde ud fra de sager, som kom til centraladministrationens kendskab.

Da det imidlertid kan konstateres, at en undersøgelse på grundlag af den gældende lovgivning i form af forordninger og reskripter er utilstrækkelig til belysning af administrationen – f.eks. nævnes en for købstadstyret så fundamental institution som rådstuemøderne overhovedet ikke i lovgivningen – er udgangspunktet her i stedet taget i de lokale arkiver. De administrative processer er undersøgt ved en analyse af den i praksis forekommende behandling af sager i lokalsamfundet sammenholdt med lovgivningen herom. Undersøgelsen bygger derfor først og fremmest på kildematerialet i de lokale arkivfunds. Centraladministrationens arkiver er benyttet til supplerende af hovedkilderne, men her har jeg i vidt omfang kunnet støtte mig til Munch.

Da kildematerialet til en undersøgelse af denne art er meget spredt, og gennemgangen af det er tidkrævende, er undersøgelsen indskrænket til hovedsagelig at bygge på materiale fra 4 sjællandske købstæder ca. 1740-60, nemlig Helsingør, Roskilde, Næstved og Holbæk. Med det begrænsede kildemateriale, der er gennemgået, kan analysen på nogle områder få karakter af stikprøver bestemt af de sager, der tilfældigvis har været aktuelle på de pågældende steder i den pågældende periode. Det mærkes måske især i kapitlet om kirke-, skole- og fattigvæsnets administration. Dette sagområde har Munch ikke behandlet, og der savnes i det hele taget en mere samlet redegørelse for denne administration i købstæderne forud for det 19. århundredes lovgivning herom.

Trods kildematerialets begrænsninger har det dog været muligt at pege på fælles mønstre og tendenser i administrationens sagsbehandling, men i enkeltheder kan undersøgelsens konklusioner kun have begrænset gyldighed for forholdene i Danmark som helhed. Forhåbentlig kan den dog bl.a. benyttes som sammenligningsgrundlag for lokalhistoriske undersøgelser af styrets udformning i andre købstæder og i andre perioder end de her bearbejdede, således at det bliver muligt efterhånden at skabe et alment billede af lokalsamfundets administrative og den dermed nært sammenhængende økonomiske opbygning og udvikling. Emnet forekommer væsentligt ud fra den betragtning, at et lands styre lige så vel kan vurderes efter, hvordan det fungerer i forhold til lokalbefolkningen, som efter dets funktion

udadtil eller i forhold til en overklasse, selvom udviklingen på lokalt plan har været langsommere og mindre dramatisk end den storpolitiske udvikling.

Kildematerialet

Af det foregående vil man forstå, at det er de lokale arkiver i Landsarkivet for Sjælland, først og fremmest rådstuearkivernes materiale, som er benyttet i denne undersøgelse. Da tilblivelsen af arkivmaterialet er en del af administrationen, er hovedparten af det benyttede materiale i de lokale arkiver behandlet i forbindelse med redegørelsen for de administrative forhold. Generelt skal kun gøres opmærksom på, at kopibøgerne er benyttet frem for de originale breve, fordi kopibøgernes brevrækker er mere fuldstændige end brevene. I et vist omfang er de originale breve sammenholdt med kopibøgerne, hvor det kunne have betydning, men herved har hovedsageligt kunnet konstateres, at brevene er overordentlig mangelfuldt bevaret. Ved at sammenholde kopibogen over udgåede breve ved et embede med kopibogen over indkomne breve ved et andet embede – især i korrespondancen mellem en købstad og stiftamtet – kan man finde enkelte breve, som kun er indført i den ene af kopibøgerne, d.v.s. at heller ikke kopibøgernes rækker af breve er fuldstændige. I de tilfælde, hvor der er konstateret mangler, har det dog oftest drejet sig om udveksling af små faktiske oplysninger, halvt private nytårshilsner til stiftamtmanden e.l. Det viser imidlertid, at der ud over den mødevirksomhed uden skriftlige referater, som er omtalt i det følgende, har været en vis kontakt mellem embederne eller enkelte embedsmænd, som der ikke er vidnesbyrd om i selve embedsarkiverne.

Af det lokale arkivmateriale kræver folketællingen 1753 for de sjællandske købstæder en nærmere omtale. Den iværksattes af Sjællands stiftamtmand ved et brev af 27. marts 1753 til samtlige magistrater eller byfogder på Sjælland⁵. I brevet henviser stiftamtmanden til, at kongen har ønsket underretning om, hvor mange mennesker der bor i købstæderne. Stiftamtmanden giver ikke som sædvanligt dato for den kongelige befaling, og det har ikke været muligt at finde nogen brevveksling mellem stiftamtmanden og kollegierne herom, hverken i Sjællands stiftamts indkomne breve eller i Danske Kancellis eller Rentekammerets korrespondance. I Danske Kancellis arkiv findes en

pakke Diverse⁶, hvori er indlagt et konceptagtigt stykke papir med overskriften Designation over indbyggertallet i Sjællands købstæder 1753 og med sammentællinger fra folketællingen. Der anføres ikke andre købstæder end de sjællandske på dette stykke papir. Stiftamtmanden udsendte sammen med brevet til købstæderne et skema, der benyttedes som model for tællingen. I skemaet er rubrikker til adresse, navn på husets ejer, hustru, erhverv, antal sønner og døtre, antallet af mandlige og kvindelige tjenestefolk, lejeres navn og erhverv, lejernes børn og tjenestefolk, samt en optælling af personer over og under 15 år. Der er altså som i et skattemandtal kun anført navne på husstandenes overhoved, ikke på andre personer i husstanden, men tællingen synes ikke at være blevet opfattet som et skattemandtal. Der er f.eks. ikke, som det er almindeligt i et skattemandtal, oplysninger om, hvem der er fattige undtagen ved de egentlige fattiglemmer. Tællingen omfatter alle indbyggere med undtagelse af militærpersoner med deres husstande.

Folketællingerne fra de sjællandske købstæder kan findes enten i rådstuearkivernes kopibøger over udgåede breve, i koncept i rådstuearkiverne eller i original i stiftamtets indkomne breve. De til stiftamtmanden indsendte tællingsskemaer er altså ikke blevet videresendt til centraladministrationen. De her benyttede folketællinger findes som følger: Fra Holbæk i Sjællands stiftamts arkiv, Forskellige sager fra Holbæk ældre end år 1800, fra Næstved i Næstved rådstuearkiv, Kopibog 1750-65, fra Roskilde i Sjællands stiftamts arkiv, Korrespondance vedk. Roskilde 1750-57 og fra Helsingør i Sjællands stiftamts arkiv, Korrespondance vedk. Helsingør 1753-55.

Af centraladministrationens materiale er der grund til særligt at nævne indberetningerne i anledning af arbejdet med revisionen af Danske Lov, som findes i Danske Kancellis arkiv under betegnelsen A V 7 Akter vedk. justitsråd Bredo Munthes lovrevisionsarbejde i følge ggl. reskript 1747 12. maj og A V 8 Akter vedk. assessor Biørn Berthelsen Biørnsens og kirkeinspektør Andreas Lowsons deltagelse i lovrevisionsarbejdet 1743-58. Disse to samlinger indeholder sammen med A V 6 og A V 9 i Danske Kancellis arkiv arkivalier fra forskellige trin i et lovrevisionsarbejde, som indledtes 1730⁷ og ophørte i 1780'erne uden resultat. Indberetningerne fra købstæderne er gennemgået systematisk i de to nævnte samlinger. Det drejer sig om indberetninger fra jurisdiktionerne, inklusive magistraterne for så vidt de

havde retslige opgaver, i henhold til reskript af 6. november 1750 og 12. marts 1751 om retternes og jurisdiktionernes indretning. Indberetningerne var oprindeligt beregnet til brug for generalprokurør Luxdorph, som skulle forfatte et værk om jurisdiktionernes områder, om de gældende regler for processer, retsomkostninger mv. Udarbejdelsen af værket havde ikke direkte noget med lovkommissionsarbejdet at gøre, men indberetningerne fra jurisdiktionerne til brug for Luxdorph er indgået i Biørnsens og Lowsons kommissionsmateriale og findes nu som nr. 10 i deres kommissionsarkiv. Endnu mere relevant for denne undersøgelse har de indberetninger, som Bredo Munthe indhentede til brug for revisionsarbejdet med Danske og Norske Lov, været. Der var fra Danske Kancelli indhentet oplysninger med henblik herpå fra rettens betjente ved reskript af 25. november 1746. Da besvarelsene var ufuldstændige, udbad Bredo Munthe sig mere specificerede oplysninger fra både magistrater og retsbetjente ved reskript af 8. og 29. december 1752 og 15. december 1753. Spørgsmålene, der stilledes, fulgte Bredo Munthes instruks for revisionsarbejdet, der er trykt i Fogtmans reskripter, dateret 22. september 1747. Underøvrighederne skulle gennemgå Danske Lov og oplyse, om de havde modtaget forordninger og reskripter, som efter deres mening havde ændret enkeltparagraffer i loven, samt om de havde fundet mangler i loven, om der var ord eller begreber, de ikke forstod, eller paragraffer, der var forældede. En del af besvarelsene er stereotype opremsninger af de af svareren kendte forordninger og reskripter, – nogle har givet op over for opgaven –, men mange har ret frit tilladt sig at kommentere lovgivningen.

Indberetningerne kan derfor både give underretning om faktiske retstilstande og administrative forhold og samtidig kaste lys over embedsmændenes egen holdning til deres arbejde. Indberetningerne har ikke været meget benyttet i litteraturen, f.eks. synes Munch ikke at have kendt dem.

Kapitel I

Magistratens sociale og økonomiske status

Ved en magistrat forstås et købstadstyre bestående af en borgmester og 2 rådmænd, eventuelt i perioder suppleret med 1 eller 2 vicerådmænd, der senere kunne avancere til virkelige rådmænd. I Helsingør fandtes af og til også en viceborgmester. Desuden hørte til købstadstyret en byfoged, der samtidig kunne være borgmester eller rådmand, og en by- og rådstueskriver, der mere sjældent kunne være rådmand. I enkelte købstæder var der sket en sammenlægning af byfoged-, borgmester- og rådmansembederne, således at magistraten var ophævet, men i alle de 4 her gennemgåede byer findes magistrater i 1750, og kun i Næstved er borgmester- og byfogedembedet blevet sammenlagt i 1748.

Embedsmændenes baggrund og anseelse

Købstadstyrets embeder blev besat med mænd i en moden alder, der alle havde virket i et eller andet erhverv¹, før de i ca. 40-årsalderen opnåede en udnævnelse². I de 4 her gennemgåede købstæder forekommer ialt 5 borgmestre i perioden 1745-60. De har alle enten været ansat i statens tjeneste eller været prokuratorer, indtil de søgte et rådmansembede og efter nogle års forløb borgmesterembedet, eller indtil de direkte søgte og fik borgmesterembedet³. Hertil kommer en rådmand (Møinichen i Helsingør), som blev viceborgmester 1769, og som også var professionel embedsmand. Den eneste, der falder uden for mønsteret er viceborgmester Milan i Helsingør, som havde været hofforgylder i København, men der er knyttet særlige omstændigheder til hans udnævnelse (se s. 91). Ingen af borgmestrene havde nogen tidligere tilknytning til den by, hvor de fik deres virke, eller havde været købmænd, men de fik næsten alle familiære forbindelser til byens købmænd enten ved deres eget eller deres børns ægteskaber.

Af de 13 rådmænd, som forekommer i perioden, og som ikke bliver borgmestre, er 1 byfoged (v. Ham i Roskilde). Hans fortid eller tilhørsforhold kendes ikke. 3 af rådmændene er tillige by- og rådstueskrivere. Af dem har den ene (Hartman i Roskilde) været »ved pennen« og har øjensynlig søgt stillingerne som rådmand, by- og rådstueskriver og herredsfoged som led i en embedskarriere, idet han senere uden held søgte embede som landsdommer⁴. En af skriverne (Fæster i Holbæk) har muligvis været købmand, idet han kort efter sin udnævnelse til rådmand 1732 solgte en galiot⁵. Han oplyser dog selv 1732, at han har studeret jura, og i 1734, da han søgte skriverembedet, at han fra sin ungdom har lagt sig »efter de ting, som til verdslige embeder udfordres«, d.v.s. at han har forberedt sig på en karriere som embedsmand. Om den tredje rådmand, der tillige var skriver (Friis i Roskilde), have*s* ikke nærmere oplysninger. Af de resterende 9 rådmænd, der hverken bliver borgmestre, byfogder eller byskrivere, har de 8 været købmænd i den by, hvor de bliver rådmænd. Kun 3 af dem kan dog med nogenlunde sikkerhed siges at være vokset op i den by, hvor de bliver rådmænd (Bentzon i Helsingør, Niels Dahl i Helsingør og David Lange i Roskilde), mens de 2 med sikkerhed først er flyttet til byen som voksne, muligvis ligesom rådmand Fæster med henblik på at opnå et embede. De 2 er: Hans Ditzel i Holbæk (rådmand 1736-54), der var søn af en skovrider, havde været 7 år ved Helsingør byskriverstue, havde været konsumtionsforvalter i Helsingør og fuldmægtig ved konsumtionen i Slangerup. Senere arbejdede han for magistraten i København, indtil han flyttede til Holbæk 1722, hvor han blev konsumtionsforvalter og derefter købmand⁶. Mathias Hansten i Næstved (rådmand 1745-50) oplyser selv, at hans far, der var sognepræst i Kalundborg, havde sat ham til »negotien« (handelen) mod hans vilje⁷. Han flyttede til Næstved 1731 og blev rådmand 1745⁸. Mærkeligt nok forlod netop disse 2 rådmænd, der ifølge deres egne oplysninger bevidst havde stilet mod et magistratsembede, rådmandsposterne for at koncentrere sig om handelen, og de synes efter deres afgang, så vidt det kan ses af skattetaksterne, at være blandt de mere velstillede købmænd i byen. Den ene rådmand, der ikke har været købmand, var postmesteren i Helsingør Andreas Jacob Enghavn, der 5 år efter at han var blevet postmester, tillige blev vicerådmand 1749.

Af de i perioden forekommende 12 byfogder og byskrivere, hvoraf nogle af byfogderne tillige var borgmestre (i Næstved) eller rådmænd

og nogle af skriverne tillige rådmænd, synes ingen, undtagen muligvis Hans Fæster i Holbæk, at have været købmænd. Der mangler dog præcise oplysninger om 6 af dem, udover at de har været knyttet til forgængeren i embedet som medhjælper eller afløser.

Efter samtidige udsagn levede købstadstyrets embedsmænd særdeles dårligt. Det var især Sjællands stiftamtmand, der i mørke toner har beskrevet deres tilstand. I 1744 indsendte stiftamtmand Gersdorff et forslag til Danske Kancelli, om at embedsmændenes økonomiske forhold og deres deraf følgende ringe anseelse søgtes forbedret. Han fortalte bl.a., at mange indehavere af magistratsembeder havde regnet med at kunne leve af embedet »hvilket ingensteds udi købstæderne i Sjællands stift kan ventes.« Det havde givet anledning til klager især fra dem, som ikke på forhånd havde vidst, hvad et embede kunne indbringe, da de søgte det⁹. Stiftamtmand Holger Skeel klagede i 1753 til Danske Kancelli over, at nogle embedsmænd tog for høje sportler, men følte, at han måtte undskylde, at han ulejlignede kancelliet med så ubetydelig en sag, da det »nu vel må tilståes, at de (købstædernes embedsmænd) næsten på alle steder er så slet aflagte og trængende, at det synes man kunne have føje noget med dem at overse, når der ingen klager og besværinger bliver ført af dem, som derved bliver fornærmede«. Når stiftamtmanden alligevel tog sagen op, var det, fordi ulovlighederne også ramte de fattige, som ikke selv kunne klage¹⁰. For så vidt det ikke går ud over kongelige indtægter, synes statsadministrationen oftest enten at have slået klager over embedsmænd hen eller at have henvist dem til afgørelse ved »lands lov og ret«. Beklagelserne over embedsmændenes ringe indtægter kommer selvfølgelig også fra dem selv, f.eks. i indberetningerne til lovkommissionen 1753. Det fremgår både af stiftamtmandenes oplysninger og af indberetningerne til lovkommissionen, at især byfogderne var vanskeligt stillet, fordi deres embeder kun afkastede små indtægter, samtidig med at arbejdet var for omfattende til, at de kunne påtage sig større hverv ved siden af. Derimod kunne skriverne i de større byer leve forholdsvis godt af deres embedsindtægter. »Må de gode mænd, som skriverembede ved retterne er betroet, takke Gud og Kongen, fordi de for deres umage er så vel aflagte«, som byfogden i Nakskov lidt ærgerligt bemærkede¹¹.

Der er dog også vidnesbyrd om, at magistratsembederne trods alt nød en vis anseelse. Man kan bl.a. pege på de mange ansøgere, der

meldte sig i hvert tilfælde til nogle af embederne. Måske har ansøgerne, som stiftamtmand Gersdorff formodede i 1744, været uvidende om, hvad de gik ind til, men de må dog have haft en forestilling om at kunne få en acceptabel levevej på denne måde. Endvidere er det almindeligt, at rådmænd, der trækker sig tilbage fra rådmandseembedet for at overgå i andet erhverv, efter eget ønske bevarer deres rådmandstitel. Det gælder Hans Ditzel i Holbæk, der bliver købmand, Mathias Hansten i Næstved, der bliver købmand og som i forbindelse med sin afskedsansøgning udtrykkeligt søger om at måtte bevare rådmandstitlen¹², og slotsfogden i Roskilde, der er tidligere rådmand. De benyttede alle deres rådmandstitel og kun den til deres død. Også Jørgen Kiergaard i Kalundborg, der 1746 afstod embederne som rådmand, byfoged og toldkontrollør, anmodede om tilladelse til fortsat at måtte benytte titlen som rådmand¹³. I en rangglad tid synes rådmandstitlen altså at have været mere attraktiv end både købmands-, slotsfoged- og byfogedtitlen.

Indtægterne

Det er vanskeligt at få blot nogenlunde præcise tal for, hvordan embedsmændenes økonomiske forhold rent faktisk var. Skatteligninger kan ikke bruges til at bedømme deres indtægter og formue, fordi netop skattefritagelsen var en del af deres løn. Når de med mellemrum skulle deltage i en udskrevet statskat, var ligningsgrundlaget et andet end for købstædernes øvrige indbyggere og havde ikke nødvendigvis relation til deres samlede indkomster¹⁴. Skifter efter magistratsmedlemmer er, for så vidt de overhovedet er bevaret, ofte først afsluttet så mange år efter deres død, at man ikke herudfra kan sige noget om deres formueforhold¹⁵. Magistraterne giver selv enkelte oplysninger om deres embedsindtægter, men kun i forbindelser, hvor de må have været interesseret i at sætte indtægterne så lavt som muligt, f.eks. til brug ved ekstraskatteansættelserne og ved overtagelse af et embede.

Magistraters og byfogders lønninger finansieredes lokalt uden tilskud eller lønudbetalinger fra statskassen. Der var gennem lovgivningen tillagt dem sportler, d.v.s. fastsatte beløb for de arbejdsydelser, de udførte på embeds vegne. Sportlerne betaltes af den person, som modtog ydelsen, og det forudsattes, at sportlerne kunne udgøre et

tilstrækkeligt vederlag for arbejdet. Der er kun i begrænset omfang bevaret regnskaber over sportlerne¹⁶. Der kunne også være tillagt magistratsmedlemmerne et fast beløb af kærnerkassen som godtgørelse for udgifter til skrivemateriale o.l. ofte på 30 rdl. årligt eller derunder, men størstedelen af indkomsterne bestod af sportlerne.

Holbæk magistrat oplyser, at den har ca. 40 rdl. årligt af accisen til deling mellem borgmesteren og 2 rådmænd¹⁷. Hertil kom sportler for borgerskabsbreve, attester, deltagelse i lavsmøder m.m., retsgebyrer i sager, hvori magistraten havde domsmyndighed, og afgifter ved afhændelse af byens jorder. Skiftesalærerne udgjorde, så vidt det kan ses af skifteprotokollen, 75-100 rdl. årligt¹⁸, hvoraf magistraten fik en fjerdedel, byfogden en fjerdedel og skriveren halvdelen. Endte skiftet med, at boet overdroges arvingerne uden udbetaling til kreditorerne, eller med andre for arvingerne gunstige ordninger, tillagde arvingerne frivilligt magistraten et beløb, der var ca. det dobbelte af det normale skiftesalær, men større summer blev det ikke til ifølge skifteprotokollens oplysninger. Magistratssportlerne deltes på den måde, at borgmesteren fik halvdelen og rådmændene hver en fjerdedel. En rådmandsandel i Holbæk siges at være ca. 50 rdl. årligt¹⁹. Byfogden havde foruden skiftesalæret sportler i forbindelse med retsudøvelsen og med forskellige politimæssige opgaver, som efter hans eget udsagn ialt udgjorde 30 rdl. årligt²⁰. Desuden havde magistraten i Holbæk 6 tdr. hartkorn i bymarken mod at holde 2 bytyre, men dette gav ifølge borgmesteren ikke overskud²¹. De fleste medlemmer af købstadstyret havde et eller flere offentlige hverv ved siden af magistrats- eller byfogedhvervet. Borgmesteren i Holbæk var tillige amtsforvalter og havde som sådan en fast årlig løn på 275 rdl.²² udover de 100 rdl., som må være borgmesterembedets minimumsindkomst. Rådmand og byskriver Fæster var fra 1756 overmåler og vejer, et hverv som afkastede ca. 40 rdl. årligt²³ til de 150 rdl. som rådmands- og byskriverembedet kan have givet²⁴. Den anden rådmand var købmand og havde ikke andre offentlige hverv end rådmandsembedet. Byfogden var også herredsfoged i Merløse-Tuse herred og postmester ved bipostkontoret i Holbæk.

Roskildes magistrat oplyser²⁵, at borgmesteren som borgmester havde en indtægt på ca. 120 rdl., men at han, da han også var landsdommer, stiftsskriver, bestyrer af Møns kirker og domkirkeværge, tjente ialt ca. 1000 rdl. årligt²⁶. Den ene rådmand, som var by-

og rådstueskriver og herredsfoged, havde 60 rdl. af rådmandsemdet, men ialt 400 rdl. i indkomster af embederne. Den anden rådmand betalte en del af sin rådmandsindtægt til den fhv. rådmand, som var blevet slotsfoged, men havde alligevel en indkomst på 3-400 rdl., fordi han tillige var byfoged og herredsfoged. Vicerådmanden, der var købmand, mentes ikke at have embedsindtægter af betydning.

Borgmesteren i Helsingør fik ekstraordinært 30 rdl. årligt af kærnerkassen, fordi han havde så mange børn²⁷. Byskriveren fik 10-30 rdl. i skriverpenge, samt 113 rdl. i fast løn fra kærmerkassen, hvortil kom betaling for udskrifter²⁸. Byfogden fik et mindre beløb til tingstuen opvarmning o.l. Borgmesterens årlige indkomst anslås til 250 rdl.²⁹, den ældste rådmand Paul Bentzon siges at have 100 rdl. i indtægt³⁰, og den yngste rådmand, der også var byfoged, havde ca. 100 rdl. som rådmand og ca. 100 rdl. som byfoged. Ingen af dem havde offentlige hverv ud over disse embeder. Viceborgmesteren og de 2 vicerådmænd³¹, som alle synes at have været lidt mere velhavende end den virkelige magistrat, havde ikke officielt indtægter af embederne. Den ene af vicerådmændene, Jacob Enghavn, var dansk postmester med en indtægt på 200-250 rdl. årligt af dette embede³², den anden var købmand. Viceborgmesteren Gabriel Milan, der før han flyttede til Helsingør 1750, var hofforgylder i København, har muligvis fortsat denne virksomhed også efter flytningen. I Næstved var borgmesteren fra 1748 tillige byfoged med en indtægt på 60 rdl. som borgmester og ca. 40 rdl. som byfoged. Rådmandsindkomsten sættes til ca. 30 rdl.³³, og byskriverens indtægt anslåes 1743 til 100 rdl.³⁴.

I 1753 oplyser byfogden i Nakskov, at en fattig kapellan i en købstad kan have en årsindtægt på 150 rdl. – et beløb, som han synes at finde meget lavt³⁵. Bruges dette beløb til vurdering af embedsindtægterne i de 4 her gennemgåede byer, må man formode, at magistraten i Roskilde og borgmesteren i Holbæk har kunnet leve af deres embedsindtægter, mens magistraterne i Næstved og Helsingør har måttet leve på et eksistensminimum, hvis de har skullet nøjes med embedsindtægterne.

Imidlertid havde de fleste embedsmænd forskellige andre indtægtskilder. Det er allerede nævnt, at en del af rådmændene var købmænd, samtidig med at de var rådmænd. Det drejer sig om Hans Ditzel i Holbæk (1736-54), David Lange i Roskilde (1747-90), Paul Bentzon i

Helsingør (1736-55), vicerådmand Niels Dahl i Helsingør (1754-73), Mathias Hansten i Næstved (1745-50), Chr. Poulsen i Næstved (1748-53) og vicerådmand Chr. Harboe i Helsingør (1749-51)³⁶. En del af de rådmænd, der var købmænd, var bedre stillet end rådmænd uden borgerligt erhverv, men gik deres købmandsnæring godt, deltog de til gengæld ikke særlig flittigt i magistratsarbejdet. Bl.a. Hans Ditzel i Holbæk, Chr. Poulsen i Næstved og Mathias Hansten i Næstved, der, mens han var rådmænd, oparbejdede en vinhandel, trak sig tilbage fra rådmændsembederne for at hellige sig handelen.

Ud over de rådmænd, som officielt var købmænd, er der tegn på, at andre magistratsmedlemmer mere eller mindre regelmæssigt har deltaget i forskellige former for handel. Da de ikke som købmændene betalte næringsskat af denne handel, kan man kun komme på sporet af den ved helt tilfældige oplysninger, og kan derfor ikke få overblik over dens omfang. Borgmester Schougaard i Holbæk må have haft en omfattende vinhandel, vistnok uden at have privilegium til det. 1758 opbragtes en galiot på vej fra Bordeaux med vin og brændevin, som tilhørte Schougaard³⁷, og samme år kom det under en retssag offentligt frem,³⁸ at Schougaard sammen med fhv. rådmænd Ditzel og nuværende rådmænd Ortved samt 6 købmænd fra Holbæk i 1754 havde dannet et interessentskab, som stod bag forpagteren af Rørvig toldsted, Chr. Faber³⁹. Schougaard var langt den største interessent med en garantisum på 950 rdl. for sin vinhandel, mens de andre bidrog med 92 rdl. eller derunder. I Næstved var der fra 1753 kun en borgmester, som var byfoged, en rådmænd og en gammel byskriver, som alle tre drev prokuratorvirksomhed. Da de i 1756 blev spurgt, om de ønskede at overtage konsumtionsforpagtningen, svarede de, at ingen af dem drev handel, og at de derfor ikke havde interesse i konsumtionen⁴⁰. Om magistraterne i Roskilde og Helsingør haves ingen oplysninger om uautoriseret handel, men magistratsmedlemmerne i Roskilde må sandsynligvis have haft fuldt op at gøre med at passe deres mange embedsforretninger, som da også har givet dem en pæn indkomst. Desuden stod magistratsmedlemmerne i Roskilde ifølge de tinglyste obligationer i skøde- og panteprotokollerne som byens største private långivere. Da magistratsmedlemmerne samtidig havde taget forholdsvis store lån i de offentlige stiftelsers kasser, hvis midler i 1750'erne udlåntes i langfristede lån til en rente, der lå ¼ til 1% lavere end de

kortfristede private lån, er det muligt, at magistratsmedlemmerne også herigennem har haft en mindre indkomst. Det er ikke undersøgt, om magistrater i andre købstæder brugte en tilsvarende fremgangsmåde.

Endelig havde magistratsmedlemmer, og især borgmestre, den mulighed at skaffe sig ulovlige indtægter ved at tage for store sportler eller begå underslæb over for de kasser, de bestyrede. Af de 5 borgmestre, som forekommer i denne undersøgelse, er det kun Roskildes borgmester, som ikke er blevet grebet i ulovligheder af nogen art. Den foretagsomme borgmester i Holbæk viser sig, da hans bo blev gjort op 1774, at have et alvorligt kasseunderskud, og flere gange var der problemer med hans administration af havnekasseregnskaberne, som havde udgiftsposter til reparationer, der aldrig var blevet udført⁴¹. Magistraten i Helsingør opkrævede for høje sportler, men var iøvrigt under så nøje overvågning af stiftamtmanden, at de sandsynligvis ikke har kunnet begå ulovligheder i større stil. I 1763 suspenderedes byfoged og borgmester Dorph i Næstved for bedrageri over for de offentlige kasser. Dorph fradømtes embedet, og også den tidligere byfoged og borgmester, Peder Rist, der var blevet lagmand i Norge, blev delvis draget til ansvar for underskuddet⁴².

Levestandard

Det har ikke været muligt at fremskaffe tal, der kan give baggrund for sammenligning mellem embedsmændenes indkomster og andre befolkningsgruppers indkomster. Derimod kan man ved hjælp af folketællingen 1753, der angiver, hvem der ejer byens huse, suppleret med brandvurderingen 1761, få et billede af embedsmændenes boligforhold og deres investeringer i fast ejendom. I folketællingen 1753 findes desuden oplysninger om antallet af tjenestefolk i de enkelte husstande. Sådanne tal skal tages med forbehold – f.eks. kan den mand i byen, der har flest tjenestefolk, være stadsmusikanten, der foruden et par tjenestepiger har et helt orkester på 5-6 mand boende, uden at der på anden måde er tegn på, at han er velhavende. Tallene kan imidlertid ved sammenligning med tilsvarende tal for købmandstanden give et mere nuanceret indtryk af embedsmændenes levestandard, end man får gennem stiftamtmandenes og deres egne beklagelser.

I Roskilde, hvor der var et meget stort antal udlejede huse i 1753, nemlig 125 af 300 huse⁴³, ejede borgmesteren, den ene rådmænd og vicerådmænd tilsammen 35 huse ifølge folketællingen. Borgmesteren alene ejede 16 huse. Dertil kom, at 2 rådmændsenker ejede 7 huse. Til sammenligning ejede byens 10 købmænd tilsammen 20 huse. Borgmesteren og de samme 2 rådmænd havde tilsammen 21 tjenestefolk, mens byens købmænd tilsammen havde 40 tjenestefolk, og kun 1 købmand – Johan Nielsen Lange – havde 7 tjenestefolk. Ringest stillet af bystyrets medlemmer var byfogden, der også var rådmænd, og som kun ejede det hus, han boede i, og havde 1 karl og 2 piger. Sammenligner man med vurderingerne til brandtaksationen 1761, kommer man til samme resultat, at magistraten, bortset fra byfogden, tilsammen ejede huse for 20000 rdl. eller godt 10% af byens private huse beregnet efter vurderingssummen. Byens 11 købmænd ejede tilsammen huse til en værdi af 23500 rdl.

I Holbæk angiver folketællingen 1753 ikke, hvem der ejede de udlejede huse. Ifølge brandtaksationen 1761 ejede borgmesteren og den ene rådmænd ca. 15% af husene efter vurderingssummen, mens den anden, nytiltrådte rådmænd kun havde et mindre hus, og byfogden boede tilleje. Byens købmænd, hvoraf der er fundet 12 i 1761, ejede ca. 20% af husene efter vurderingssummen, som for privat ejede huse ialt var omkring 125750 rdl. Borgmesteren var den i byen, der havde flest tjenestefolk – ialt 12 personer –, men på de følgende pladser kom 4 købmænd, før den næste rådmænd, der havde 7 tjenestefolk. Borgmesteren, de 2 rådmænd og byfogden havde tilsammen 22 tjenestefolk, byens 13 købmænd havde tilsammen 68 tjenestefolk.

Noget anderledes var forholdene i Næstved og Helsingør. I Næstved ejede hver af magistratsmedlemmerne deres egen bolig, og desuden havde borgmesteren og en fhv. rådmænd (Hansten) hver et udlejningshus i 1753. Byens 8 købmænd ejede tilsammen 19 huse, men 9 af dem tilhørte en enkelt købmand (Johan Horneman). I brandtaksationen 1761 er borgmester og byfoged Dorph anført med et hus til 630 rdl. og fhv. rådmænd Povelsen med et hus til 2010 rdl. og et til 150 rdl. Andre magistratsmedlemmer fandtes ikke på dette tidspunkt. Købmændenes huse er 1761 vurderet til 20670 rdl. eller knap 15% af den samlede vurderingssum på 145230 rdl., men 2 af købmændene (Lars Brodersen og Johan Horneman) ejede en stor del af disse huse. Borgmesteren og den ene rådmænd havde i 1753 hver 2 piger, den

anden rådmænd, som også var købmand, havde 4 tjenestefolk, og fhv. rådmænd Hansten, som nu var vinhandler, havde 7 tjenestefolk. Købmand Horneman havde 7 tjenestefolk, de øvrige købmænd fra 1-5 tjenestefolk.

I 1753 ejede Helsingørs 3 medlemmer af den virkelige magistrat hver sit hus og havde tilsammen 6 piger og 2 karle. Viceborgmesteren og vicerådmanden havde tilsammen 7 tjenestefolk. I 1761, da der foretoges brandtaksation, er der sket en udskiftning i magistraten, da en af byens mere velhavende købmænd, Niels Dahl, var blevet vicerådmand. Han tegner sig for en vurderingssum på 8850 rdl., mens de øvrige magistratsmedlemmers huse tilsammen er vurderet for 8200 rdl., d.v.s. at magistratens huse tilsammen udgør under 5% af byens samlede vurderingssum, som er 454000 rdl. for de private huse, til trods for at vicerådmanden var velhavende. Dårligst stillet var borgmesteren Mathias Ferslev med et hus, der 1761 var vurderet til 1450 rdl., og af tjenestefolk i 1753 kun 2 piger. Byskriveren, der ikke var rådmænd, var bedre stillet end flertallet af magistraten med et hus vurderet til 2200 rdl. plus et udlejningshus til 140 rdl. Byens 15 købmænd ejede i 1753 ialt 35 huse og havde 64 tjenestefolk, hvoraf en købmand havde 9 tjenestefolk, de andre mindre. I 1761 udgjorde den samlede vurderingssum for købmændenes huse 84000 rdl. eller lidt under 20% af vurderingssummen⁴⁴. Uden for borgernes kreds fandtes i Helsingør enkelte indehavere af store handelshuse og nogle få højere toldfunktionærer, som var bedre stillet end købmændene, bl.a. den franske konsul og vinhandler Hans Hansen, hvis ejendomme 1761 var vurderet til 13000 rdl.⁴⁵ I de 3 andre her gennemgåede købstæder findes der ikke andre grupper af personer, der kan måle sig med den mere velhavende del af købmændene.

Embedssammenlægningerne

Forsøger man at foretage en vurdering af bystyret på dette grundlag, kan stiftamtmandenes pessimistiske skildringer delvis, men ikke helt bekræftes. Styret i Roskilde, der i 1753 bestod af en borgmester og 2 rådmænd, af hvilke den ene var skriver, den anden byfoged, havde alle flere andre embeder og synes at have levet godt og hæderligt af deres embedsindtægter. I magistraten indgik 1753 desuden en viceråd-

mand, der samtidig var en af byens mere velhavende købmænd. I Holbæk var borgmesteren og den ene rådmænd, der var købmænd, velstillede sammenlignet med byens købmænd, men borgmesterens velstand var opnået med delvis ulovlige midler. Den anden rådmænd, der var skriver, og byfogden havde derimod problemer med økonomien. Den virkelige magistrat i Helsingør, der bestod af en borgmester og 2 rådmænd, hvoraf den ene var byfoged, var henvist til hovedsagelig at leve af deres indtægter af disse embeder, og især borgmesteren var dårligt stillet. Viceborgmesteren og vicerådmændene, der havde deres indkomster fra andre kilder end magistratsarbejdet, var formodentlig lidt, men ikke meget bedre stillet end den virkelige magistrat. Magistraten i Næstved brød sammen i løbet af 1750'erne. I 1748 var borgmester- og byfogedembedet blevet lagt sammen, 1750 gik den ene rådmænd af, og 1753 afgik den anden rådmænd, uden at det var muligt at finde erstatning for nogen af dem. 1758 lykkedes det at få udnævnt en ny rådmænd, men han »mødte aldrig på rådstuen«, og i 1763 suspenderedes borgmesteren og byfogden som nævnt. Byskriveren Peter Knøtter, der ikke var medlem af magistraten, var syg i lange perioder⁴⁶. De få magistratsmedlemmer i Næstved var økonomisk dårligt stillet, men med et par undtagelser var heller ikke byens købmænd godt aflagte. Forholdene i Næstved var dog ganske usædvanlige, og det er for så vidt betegnende, at det, der konkret foranledigede stiftamtmandenes henvendelser til kongen og Danske Kancelli 1744 og 1753, var aktuelle problemer i Helsingør og Næstved.

For at magistratsmedlemmerne skulle kunne opretholde en passende økonomisk standard, var det altså nødvendigt, at de havde indtægtskilder ud over selve magistratembedet. Traditionelt opnåedes dette ved magistratsmedlemmernes tilknytning til købmændsnæringen. Denne tilknytning var endnu relativt stærk for rådmændenes vedkommende, mens borgmestrene og formodentlig også byfogderne og skriverne i højere grad var embedsmænd. Man gik imidlertid også en anden vej end at udnævne købmænd til rådmænd, nemlig at samle flere embeder hos en enkelt person og dermed skabe et eksistensgrundlag for en professionel embedsstand. Ser man nærmere på stiftamtmand Gersdorffs forslag 1744 til forbedring af embedsmændenes økonomiske forhold (s. 15), var det tydeligt nok stiftamtmandens ønske at skabe en stand af professionelle embedsmænd ved sammenlægning af embeder. Stiftamtmanden havde gjort et stort forarbejde til

forslaget med oversigter over eksisterende embeder og embedssammenlægninger og stillede forslag om yderligere sammenlægninger. Hans forslag går imidlertid ikke ud på, at de forskellige magistratsembeder lægges sammen til et embede, således som udviklingen senere blev⁴⁷, men at der til magistratsembederne lægges hverv som postmester, toldkontrollør, amtsforvalter og i et enkelt tilfælde landsdommer. Stiftamtmandens hensigt synes at have været at styrke og bevare købstadstyret som et kollegium af embedsmænd, og han beklager meget, at det visse steder, bl.a. i Næstved, kan blive nødvendigt at nedlægge magistraten, fordi det er umuligt at finde kvalificerede mænd, der vil påtage sig rådmandsarbejdet. Han udtaler sig med bitterhed om tilfælde, i hvilke kongen ikke havde fulgt denne linje, f.eks. i Kalundborg, hvor postmesterembedet tildeltes en værtshusmand, skønt borgmesteren havde søgt embedet.

Bag stiftamtmand Gersdorffs henvendelse stod oversekretæren i Danske Kancelli Johan Ludvig Holstein. Sagen var egentlig begyndt med, at stiftamtmanden i 1744 på Næstved magistrats opfordring havde ansøgt kongen om at måtte nedlægge et ledigt rådmansembede i Næstved og tillægge resten af magistraten rådmandens indtægter. Efter at have refereret sagen for kongen bad Holstein i et brev stiftamtmanden om at fremsætte lignende forslag med hensyn til de øvrige magistrater i Sjællands stift. Til dette brev er føjet en efterskrift, hvori stiftamtmanden opfordres til »at gøre forslag, hvorledes et eller andet embede, når vakance forefaldt, kunne henlægges til magistratspersoner i købstæderne til desto større sussistence«⁴⁸. Stiftamtmanden må have opfattet efterskriften som en opfordring til at bevare magistratsordningen, sandsynligvis med rette, idet efterskriften ville have været ganske unødvendig, hvis Holsteins hensigt havde været at videreføre forslaget om nedlæggelse af rådmansembedet i Næstved med forslag til nedlæggelser i andre sjællandske købstæder.

Kongen fulgte imidlertid ikke stiftamtmandens forslag, men har påtegnet det »meget godt; dog når forordningen 1682 efterkommes, at magistratspersoner i de købstæder ved forefaldende vakance alletider tages af de bedste og bemiddelste købmænd i byen, så har de dog at subsistere af, og behøves ikke så mange tjenester at kombineres«. Det er ikke almindeligt, at Sjællands stiftamtmand fejes af på den måde, og der må have været en interesse modsætning mellem stiftamtmandens og Danske Kancellis ønske om at styrke magistraterne og kongens

opfattelse, som muligvis kan være bestemt af hans ønske om frit at kunne bortgive de embeder, stiftamtmanden ville forbeholde magistraterne. Da mange af de embeder, stiftamtmanden ønskede tillagt magistratsmedlemmer, ikke hørte under Danske Kancelli, kan det vel tænkes, at kongen også kan have haft støtte til sin beslutning fra andre kollegier, selvom det ikke fremgår af denne sag. I hvert tilfælde kan man konstatere, at stiftamtmanden tabte sagen, der resulterede i reskript af 15. januar 1745 til alle Danmarks stiftamtmand, om at magistratspersoner fortsat skal bringes i forslag af de bedste borgere i henhold til forordningen af 28. januar 1682 art. 3. Selvom hensigten med reskriptet ifølge dets ordlyd var at bevare magistratskollegiet, kunne det ikke på længere sigt hindre nedlæggelsen af rådmandsembederne og sammenlægningen af de øvrige embeder i bystyret⁴⁹.

Kapitel II

Magistratens opgaver som statsmagtens repræsentant

Borgerne havde principielt ikke indflydelse på sager, hvorom der var lovgivet, hvis det ikke udtrykkeligt var angivet i lovgivningen. Det var embedsmændenes sag at realisere eller fortolke lovgivningen, og var borgerne ikke tilfredse med en embedsmandsafgørelse, kunne den enkelte borger, der følte sig forurettet, anke afgørelsen til en overordnet instans eller henvises til »lands lov og ret«. Borgerne kunne ikke gøre en embedsmands fortolkning af en kongelig beslutning til genstand for diskussion på et rådstuemøde eller nægte at udføre magistratens befalinger i denne forbindelse. Dette var i hvert tilfælde stiftamtmandens holdning, som den kom til udtryk i en sag vedrørende brandlavets indretning i Næstved, der havde været behandlet på et rådstuemøde 4/3 1756, hvor borgerne havde været uenige med magistraten. Stiftamtmanden resolverede, da magistraten forelagde ham sagen, at borgerne »hverken i dette eller andre tilfælde kan opponere sig mod de af magistraten føjede foranstaltninger, som efter loven dependerer og vedkommer magistraten, men de kan på behørigt steder opponere«. ¹ Det er vanskeligt at definere de sagområder, som »efter loven dependerer«, bl.a. fordi man ikke altid tog hensyn til, hvad der set med nutidige øjne måtte være gældende lovgivning. En sag som den ovenfor nævnte om brandlavet ville nok normalt blive anset for at vedkomme borgerne på en sådan måde, at den kunne gøres til genstand for diskussion på et rådstuemøde. De områder, som synes at have været magistratens anliggende på embeds vegne, var deltagelse i skifteforvaltningen, afholdelse af rådstueret og tilsyn med statens økonomiske interesser.

Magistratens andel i skifteforvaltningen var i tilbagegang. De større boer var ofte overgivet til privat skifte, og magistraten synes ikke i praksis at have beskæftiget sig meget med de små boer, som overlodes til byfogden og byskriveren i samarbejde med et par vurderingsmænd,

som ofte var bytjeneren eller særligt sagkyndige borgere, der udførte arbejdet efter honorar. Magistratens største betydning har været, at den sammen med overformynderen forestod overformynderi og værgemål inden for de grænser, som loven satte herfor, og havde ansvar for boer, hvori staten havde økonomiske interesser.

Retslige funktioner

På rådstuemøderne udførtes forskellige opgaver af retslig karakter, som dokumenteredes gennem referaterne i rådstueprotokollen. I møder, som omfattede handlinger af denne art, betegnedes magistraten ofte som »rådstueretten« – en betegnelse, som havde tilbøjelighed til at brede sig også til møder, som ikke var retsmøder, men rene forhandlingsmøder.²

Til rådstuerettens arbejde hørte bl.a. udstedelse af attester, som dokumenterede et eller andet forhold, f.eks. om forklaringer i et søforhør, om vurderingsforretninger i anledning af låntagning eller om en persons vandel. De mest dominerende sager i rådstueretten var dog aflæggelse af borgerskab og den dermed følgende registrering af borgerne. Alle, der drev borgerlig næring, skulle tage borgerskab, og magistraten kunne ikke nægte en mand, der ville drive borgerlig næring at få borgerskab, hvis han ellers opfyldte de betingelser, der stillede til næringsdrivende. Afvigelser fra de noget uklare regler om, hvad der var borgerlig næring, kunne kun ske ved kongelig resolution og ikke f.eks. ved pression fra lav eller fra den næringsdrivende selv. I praksis forsøgte borgerne ofte at få indflydelse på optagelsen af nye borgere, og fik det også sommetider, men principielt var det ikke borgernes anliggende. Nåede en sag vedrørende borgerskab op til kongen, understregedes det, at fritagelse for borgerskab og de dermed følgende forpligtelser, beroede på kongens afgørelse, formodentlig hovedsagelig af hensyn til de gebyrer, som en sådan fritagelse indbragte kongen.³

Funktionerne i forbindelse med borgerskabsaflæggelse lå altså på linie med dokumentationen af andre retsforhold, og er derfor her klassificeret som en del af de retslige funktioner. Skelnedes der imellem rådstuemøder og rådstueretsmøder, skete borgerskabsaflæggelsen da også på retsmøderne uden indkaldelse af borgerskabet.

Magistratens opgave som domsmyndighed i første instans er et emne, hvorom der råder og også i 1700-tallet rådede en del usikkerhed, især med hensyn til afgrænsningen til byfogdens domsmyndighed. Usikkerheden viser sig bl.a. ved, at man i arbejdet i lovkommissionerne udtrykkelig måtte bede magistraterne og byfogderne om at gøre rede for netop dette forhold, som man ikke kendte.⁴ Også købstæderne pegede i svarene på, at der var usikkerhed på området, men fordelingen af sager var dog ikke helt så usystematisk, som man senere er gået ud fra. Der var ifølge magistraternes egne indberetninger 3 sagsarter, som kunne tænkes at høre under magistratens domsmyndighed, nemlig sager vedrørende konsumtionen, politisager og sager vedrørende land- og forprang, selvom ikke alle magistrater dømte i alle disse sager. Desuden var magistraten sammen med byfogden domsmyndighed i sager vedrørende liv og ære.

Det var klart, at magistraten, hvor den fandtes, skulle dømme i konsumtionssager ifølge forordningen 31/12 1700 kap. 11 §10. Det fremgår også af indberetningerne til lovkommissionen, at konsumtionssager alle steder afgjordes ved rådstueretten. Der førtes forholdsvis få sager af denne art, men når de forekommer, synes sagsbehandlingen og domsafsigelsen i praksis at være foregået i forbindelse med rådstuemøder og at være indført i rådstueprotokollen. Sagerne rejstes normalt ved privat tiltale enten af konsumtionsforvalteren mod privatpersoner, der havde begået konsumtionssvig, eller af privatpersoner, der mente at være pålagt for stor konsumtionsafgift.

Problemet ved politisager og sager vedrørende land- og forprang var, at disse sager kunne være underkastet offentlig tiltale. Det betød, at byfogden i kraft af, at han var politimester,⁵ skulle undersøge sagen og rejse tiltale, hvis ikke andre gjorde det. Sager, hvori byfogden havde påtalepligt, afgjordes indtil 1741 af stiftamtmanden, der altså fungerede som dommer. Med forordningen 25/8 1741 henlagdes sagernes afgørelse til magistraten eller byfogden. Det medførte, at byfogden blev både anklager og dommer i byer, hvor byfogden tillige var borgmester eller rådmand. Derfor uddybedes forordningen ved reskript 6/4 1742, som bestemte, at stiftamtmanden på grundlag af byfogdens skriftligt udfærdigede politiforhør skulle udpege en anklager, hvis han fandt grund til at rejse sag, og at byfogden derefter skulle dømme i sagen. Det fremgik ikke af reskriptet, som muligvis ikke var kendt af alle,⁶ om det kun gjaldt i byer, hvor byfogden var borgmester,

eller om det også skulle benyttes, hvis der fandtes en særlig borgmester. Forordningen og reskriptet, samt traditionen for stiftamtmands-afgørelser i disse sager gav anledning til variationer fra by til by. I nogle byer var byfogden dommer i sagerne og anklageren udpegedes af stiftamtmanden, andre steder var byfogden anklager, og dommeren var en sættestemmer, udpeget af stiftamtmanden. I byer med særlig borgmester var det mest almindelige sagsforløb, som det findes i Helsingør og Roskilde, at byfogden foretog forhør i overværelse af et medlem af magistraten. Forhøret indførtes i politiprotokollen. Fandt byfogden og magistraten, at der var grundlag for tiltale, indsendtes forhøret til stiftamtmanden, som, hvis han mente, at sagen burde rejses, udpegede en anklager, der normalt var en prokurator. Sagen behandlede derefter ved bytinget under byfogdens ledelse, og dommen afsagdes af magistraten, også ved bytinget. Sagsforløbet indførtes i byfogdens justitsprotokol mellem private retssager, og det eneste vidnesbyrd om, at magistraten i praksis var domsmyndighed, er, at dommene i disse sager i justitsprotokollen i perioder er underskrevet af magistraten⁷. Magistratens tilstedeværelse ved sagsbehandlingen eller domsafsigelsen omtales ikke i justitsprotokollen, og det er muligt, at magistraten har fældet domme på grundlag af skriftlige referater af sagsforløbet⁸. I Holbæk og Næstved findes ikke oplysninger, der kan vise, hvem der dømte i politisager, men begge steder er anklagerne konstituerede prokuratorer. Holbæk magistrat oplyser selv, at de kun dømte i konsumtionssager⁹. Iøvrigt var der i Holbæk som i de fleste andre byer kun 1-2 politisager årligt, som førte til dom.

Sager vedrørende liv og ære skulle som nævnt pådømmes af magistraten og byfogden i fællesskab¹⁰. Ofte fortolkedes sager om liv og ære, som sager, hvori dommen kunne berøre liv eller ære¹¹, d.v.s. at det var alvorligere straffesager, der kunne være underkastet offentlig anklage. I Roskilde opfattede man også injuriersager, som anlagdes af private, d.v.s. sager om skændier mellem borgerne indbyrdes, som æressager, hvori magistraten skulle deltage i domsmyndigheden¹². Det var formodentlig ukorrekt, men muligvis praktisk, fordi magistraten ofte kunne bringe disse sager til forlig.

Forekommer der sager af anden karakter end de her nævnte ved rådstueretten, endte de vistnok altid med forlig, og blev, hvis der ikke kunne opnås forlig, henvist til afgørelse ved »lands lov og ret«¹³. Med

dette udtryk mentes bytinget i modsætning til rådstueretten, der aldrig betegnes som »lands lov og ret«. Iøvrigt kunne det være vanskeligt for retsudøverne at bestemme en sags karakter, og der findes enkelte eksempler på, at sager efter en tids sagsbehandling og nærmere analyse er henvist fra den ene domstol til den anden¹⁴.

Magistratens domsmyndighed i politisager i midten af 1700-tallet var opstået på grund af en manglende offentlig anklagemyndighed og ikke som en videreførelse af den traditionelle domsmyndighed, som magistraten tidligere havde udøvet i civilretslige sager. Indehaverne af magistratsembederne havde i almindelighed ikke særlige forudsætninger for en sådan domsvirksomhed, hvis grundlag var kendskab til straffeloven. Nogle af borgmestrene må i deres forudgående embedskarriere have fået en vis indsigt i lovgivning og jura, men f.eks. Helsingørs magistrat indrømmede netop med henblik på domsvirksomheden, at de ikke havde studeret jura, og ikke havde »nogen ret fundamental indsigt« i loven. Man kan godt undre sig over, at et strafferetssystem kunne opretholdes på dette grundlag. Det kunne da også give anledning til problemer både ved manglende effektivitet og ved overgreb fra retsvæsnets side. Men på den ene side har der formodentlig i så små afgrænsede samfund, som der er tale om i denne sammenhæng, været mulighed for at opretholde en tålelig retsorden uden et særligt effektivt retsvæsen. På den anden side har befolkningen til en vis grad været sikret mod overgreb fra underrettens side, fordi domme i praksis ikke kunne eksekveres uden videre, hvis den domfældte ikke accepterede dommen. Selvom den dømte ikke formåede at appellere dommen til landstinget, kunne alvorligere straffe ikke iværksættes uden tilladelse fra overordnede myndigheder. Også bøder, der førte til udpantning, skulle forelægges stiftamtmanden, før udpantningen påbegyndtes. Ganske vist var det kun påbudt, at udpantningsforretninger skulle have forudgående godkendelse af stiftamtmanden, når de angik købstadens skatterestancer, som kunne udpantes uden dom¹⁵, men stiftamtmanden forlangte og fik vist også i forbindelse med sin påtaleret i politisager gennemført, at udpantninger for bøder forelagdes ham¹⁶. Kun når kongelige indtægter var på spil, fandtes der midler og mulighed for at gå hurtigt og hårdt til værks, men sådanne sager afgjordes ikke af magistraten¹⁷. Endelig beskyttede sportel- og bødesystemet, som gav anklager og dommer deres indtæg-

ter¹⁸, den fattigere del af befolkningen, fordi der ikke var megen interesse for at rejse en sag, som ikke kunne forventes at give andet end ulejlighed for alle implicerede parter.

De fiskale opgaver

Hovedparten af statens indtægter fra købstæderne i disse år kom fra forbrugsafgifter i form af told og konsumtion, som indbragte forholdsvis betydelige beløb til statskassen. Konsumtionsindtægten fra Holbæk udgjorde omkring 1750 godt 3000 rdl., fra Næstved omkring 4000 rdl., fra Roskilde 4500 rdl. og fra Helsingør næsten 10000 rdl. Tolden fra Rørvig var fra 1754 bortforpagtet for 2949 rdl. årligt, hvoraf Holbæk svarede 1172 rdl., Roskilde og Frederikssund resten. Tolden fra Helsingør var samme år forpagtet for 5400 rdl. årligt. Direkte skatter udskreves kun med lange mellemrum. I denne periode udskrives personskatter 1743, 1749 og 1757, som fra Holbæk ialt indbragte staten ca. 2200 rdl.¹⁹ Desuden havde staten indtægter af salget af stemplet papir, der i Holbæk beløb sig til ca. 250 rdl. årligt²⁰. Endelig var markjorderne i en del købstæder beskattet på samme måde som landbrugsjord uden for købstæderne.

Ud over de kontante ydelser krævedes naturalydelse, som eventuelt var konverteret til penge. Det drejede sig om ydelser til kongelige frirejser, som i de købstæder, der lå på de mest befærdede rejseruter, udførtes ved arbejdspræstationer. I Holbæk betaltes rejserne som hjælpeskat med 65 rdl. årligt til Ringsted²¹, samt med et mindre beløb til borgmesteren, som delvis på egen bekostning en gang årligt bragte de første agerhøns fra Ods herred til Roskilde til brug for hoffet. Fra Roskilde vidertransporteredes temmelig store mængder varer til hoffet, og udgiften til vildt- og fadebursrejser udgjorde 150-200 rdl. årligt i kænnerregnskaberne²². Købstæderne havde endvidere fra gammel tid pligt til at påtage sig indkvartering. Den eneste af de 4 her gennemgående købstæder, der ikke havde indkvartering, var Roskilde, der måtte betale 95 rdl. årligt i indkvarteringshjelpekat. Holbæk modtog 69 rdl. årligt i hjælpeskat og havde indkvartering af 1-2 kompagnier på hver ca. 60 mand med 15-20 koner og børn. Fra en by som Holbæk, der synes at have været relativt gunstigt stillet med hensyn til ydelser til staten, betaltes således godt 4500 rdl. årligt til

staten, hvortil kom ekstraskatter og indkvartering. Det er ikke muligt at opgøre, hvilken økonomisk betydning indkvarteringen havde. Holbæk synes at have betragtet den som en fordel og oplyser, at soldaterne med lethed kan indkvarteres hos borgerne²³, men Kalundborgs magistrat finder, at indkvarteringen trods »nærings formerelse og penges nedlæggelse« er en belastning, fordi varerne fordyres, og soldaternes koner og børn gør ulejlighed²⁴.

Den fiskale forvaltning lededes indtil 1760, da Generaltoldkammeret oprettedes, alene af Rentekammeret. Der fandtes ikke på lokalt plan noget egentligt forvaltningsapparat eller nogen fast forretningsgang vedrørende oppebørslen fra købstæderne i lighed med det administrationsmønster, der var opbygget under Danske Kancelli. Rentekammerets fiskale administration foregik forskelligt alt efter indtægtens art, ofte – f.eks. ved udskrivningen af direkte skatter – i en ad hoc-administration. De under Rentekammeret sorterende lokale embedsmænd havde kun marginalt noget med købstadadministrationen at gøre. Amtstuerne fungerede generelt som indleveringscentraler for de penge, som fra købstæderne skulle indsendes til Rentekammeret, og amtsforvalteren udstedte kvitteringer for de indbetalte penge, men administrerede ikke skatter og afgifter fra købstæderne, bortset fra eventuelle hartkornsskatter på købstædernes markjorder.

Langt den største indtægt fra købstæderne fik staten som sagt fra konsumtionen. Konsumtionen fra den enkelte købstad blev på denne tid bortforpagtet til den højstbydende i 3-årige perioder ved en auktion, som afholdtes af Rentekammeret. Det krævedes af konsumtionsforpagteren, at han kunne stille sikkerhed for pengene i fast ejendom eller skaffe passende kautionister. Konsumtionsforpagterne var privatpersoner og behøvede ikke at bo i den købstad, hvis konsumtion de forpagtede. I Holbæk var det oftest skiftende købmænd, der forestod konsumtionen for egen regning, i Roskilde var det 1750 en godsforvalter uden for byen²⁵, i Næstved var forpagteren 1750 en officer. Den økonomiske fordel ved forpagtningen kunne være tvivlsom²⁶, men mange af konsumtionsforpagterne blev senere embedsmænd i lokalforvaltningen, og forpagtningen synes at have været en anbefaling ved embedsansøgninger. Forpagtningen kunne også overtages af et interessentskab, bl.a. af en bys borgere, på den måde at en enkelt eller nogle få borgere efter vedtagelse på et rådstuemøde bød på forpagtningen på borgerskabets vegne, hvorefter beløbet lignedes på

borgerne. Det var således tilfældet i Stege og 1740-42 i Holbæk. Det var derimod uklart, om magistratsmedlemmer kunne deltage i forpagtningen.²⁷

Konsumtionen bestod af en afgift på de til købstaden indførte varer, en skat på kvæg og tjenestefolk, kopulationsafgift og afgift på formaling af visse kornsorter²⁸. Konsumtionsforpagterne skulle føre regnskab over de forskellige ydelser, men kun til brug i tilfælde af overtrædelser af konsumtionsbestemmelserne. Regnskaberne skulle ikke revideres og er derfor sjældent bevaret²⁹. Konsumtionsforpagterne ansatte selv konsumtionsbetjente og andre medhjælpere til arbejdet.

Ordnningen fungerede i den forstand, at staten stort set fik sine indtægter af konsumtionen, men den gav anledning til mange problemer. Når denne lidt løse administration af statens væsentligste indtægtskilde fra købstæderne alligevel kunne opretholdes, skyldtes det, dels at den var omgærdet af strenge retsregler³⁰, dels at statsmagten og købstadens borgere havde en vis gensidig interesse i konsumtionen. Staten opnåede gennem konsumtionen større kontante indtægter fra købstæderne, end det var muligt at få fra et landdistrikt med et tilsvarende indbyggertal. Købstædernes borgere kunne ved hjælp af mulighederne for retsforfølgelse håndhæve eneretten på handel og håndværk især over for bønderne. At denne sammenhæng mellem konsumtionsbestemmelserne og købstædernes næringsprivilegier var kendt, viser både de mange klager fra købstæderne over ulovlig næring på landet, som henviser til, at overtrædelserne skader konsumtionsindtægterne³¹, og en udtalelse fra stiftamtmand Holger Skeel til oversekretæren i Danske Kancelli i anledning af et forslag om at tillade håndværkere frit at nedsætte sig på landet. Stiftamtmanden mente, at liberaliseringen af næringen ville være en stor fordel for bønderne og for ham selv som godsejer. Som stiftamtmand var det imidlertid hans pligt at fraråde det både af hensyn til købstæderne, og fordi det ville betyde en væsentlig forringelse af kongens indtægter, idet det ikke ville være muligt at pålægge næringsdrivende uden for købstæderne en skat, der kunne opveje konsumtionsindtægterne³².

I forbindelse med konsumtionen havde magistraten en almindelig pligt til at indberette uregelmæssigheder, især dog knyttet til skifteforvaltningen. I tilfælde af konsumtionsforvalterens død skulle magistraten sørge for, at konsumtionsforvaltningen videreførtes af boet, indtil

kontraktperioden var udløbet³³. Nok så væsentlig var dog magistratens opgave delvis både som politiforvaltning og domsinstans i konsumtionssager.

Tolden var ligesom konsumtionen i perioder bortforpagtet, men trods den nære tilknytning mellem told og konsumtion var administrationen organiseret noget anderledes. De enkelte toldsteder dækkede et større geografisk område, og Rentekammeret havde her et korps af lokale embedsmænd – tolderne –, hvis opgave det var at kontrollere toldforpagterne³⁴, når tolden var bortforpagtet. Det betød, at magistraterne ikke havde særlige opgaver i forbindelse med toldadministrationen og kunne deltage i forpagtningen på lige fod med andre, hvad bl.a. en del af magistratsmedlemmerne i Holbæk benyttede sig af.

Af de tre direkte skatter, som udskrives i denne periode, var ekstraskatten 1743 langt den største. Den beregnedes ved personlig ligning, således at centraladministrationen ikke på forhånd vidste, hvor meget skatten ville indbringe. De to følgende skatter 1749 og 1757 lignedes med et fast beløb på den enkelte købstad, hvorefter beløbet reparteredes på borgerne.

Ekstraskatten 1743³⁵ var derfor den skat, som krævede den mest omfattende administration. Til ligning af skatten nedsattes kommissioner, hvis medlemmer for Sjællands vedkommende var stiftamtmand Gersdorff, biskop Hersleb, generalprokurør Luxdorph og kancelliråd Chr. Helt, der havde tilknytning til militæret. Skatten udskrevs på personer efter en progressiv skala, på karosser og heste, samt på formue eller indtægt. Det pålagdes magistraterne at udarbejde mandtal, hvori den pålagte kopskat og karosse- og hesteskat, som alle var faste beløb, angaves. Derefter rejste kommissionen rundt til købstæderne og foretog ligningen af formue- og indtægtsskatten med udgangspunkt i mandtallene. De skattepligtige opfordredes til at aflevere selvangivelser til magistraten til brug for kommissionen og fulgte i vid udstrækning opfordringen³⁶. Skattekommissionen foretog næsten altid skatteansættelsen i overensstemmelse med selvangivelserne, men kontrollerede dog selvangivelsernes oplysninger om formueforhold ved hjælp af udskrifter af skøde- og panteprotokollerne. Skatteansættelsen for den del af befolkningen, som ikke havde afleveret selvangivelse, må formodentlig være foregået i nært samarbejde med magistraten. Kommissionen havde også tilladelse til at foretage nedsættelse af kopskatten³⁷, hvilket ligeledes må være sket i samarbejde

med magistraterne under kommissionens besøg i købstæderne³⁸. Enkeltpersoner, der havde særlige grunde til det, kunne dog få foretaget skatteansættelse uden om kommissionen, men i de fire her gennemgåede købstæder forekommer det kun i Helsingør, hvor hele toldkorpset og et par af de udenlandske konsuler lignedes af og betalte skat til Rentekammeret.

Det ved ligningen beregnede skattebeløb indberettes til Rentekammeret, som yderligere kunne bevilge skatnedsættelser eller eftergive skatten efter ansøgning fra enkeltpersoner. Disse ansøgninger sendtes oftest til høring hos kommissionen, men sjældent hos magistraterne.

De af Rentekammeret foretagne skatnedsættelser drejede sig om temmelig store beløb og angik især højere embedsmænd og personer med rang. Magistraterne, der mod en godtgørelse på $\frac{3}{4}\%$ af skattebeløbet havde ansvar for opkrævningen, kunne anmode Rentekammeret om eftergivelse af restancer for skatteydere, der var kommet i økonomiske vanskeligheder. Rentekammeret fulgte næsten altid magistraternes indstilling i disse sager, som var talrige, men ofte angik ganske små beløb. Alt i alt nedsattes den beregnede skat med ca. en fjerdedel i de her gennemgåede byer. Skattebeløbene afleveredes af magistraten til amtstuen med foreløbige regnskaber, og kvitteringen for indbetalingen sendtes til Rentekammeret sammen med de endelige regnskaber³⁹. Tilfælde af uinddrivelige skatterestancer, der ikke er blevet eftergivet, forekommer ikke i de her gennemgåede købstæder. Skete det, at nogen kom i restance med skatter eller anden gæld, der angik Rentekammeret, foretog kammeret selv inddrivelsen, om fornødent ved militær eksekution, d.v.s. ved tvangsindkvartering indtil udgiften ved indkvarteringen havde dækket restancen.

De følgende skatter – prinsessestyren 1749 og ekstraskatten 1757⁴⁰ – udskreves kun med en tredjedel af, hvad ekstraskatten 1743 havde indbragt. Repartitionen foretoges af magistraterne, der oftest overlod arbejdet til takserborgerne, idet kredsen af skattepligtige var omtrent den samme som til købstadens egne skatter⁴¹. Udover de beløb, der var repareret på købstæderne, var embedsmænd og andre, der var tillagt rang, og derfor ikke var skattepligtige til byskatten, pålagt en embeds- og rangskat. Embeds- og rangskatten lignedes efter en næsten fast skala, som gjorde det muligt at overlade beregningen også af dette beløb til magistraten under stiftamtmandens ikke særligt

dybtgående tilsyn. Rentekammeret kunne som tidligere fritage enkeltpersoner for skat, som så blev fradraget i det reparerede beløb, men da skatten på købstaden udgjorde en forud fastsat sum, havde magistraterne kun begrænset mulighed for at anmode om fritagelser på enkelte borgeres vegne uden at modregne beløbet på anden måde.

Magistraternes opgaver i forbindelse med skatteudskrivningen var således sporadiske. De havde kun forholdsvis ringe mulighed for at øve indflydelse på beskatningens størrelse og fordeling, men kunne dog ved udarbejdelsen af mandtal over de skattepligtige og ved stillingtagen til restancer tage større eller mindre hensyn til den fattigere del af byens indbyggere⁴².

Magistratens eneste regelmæssigt tilbagevendende opgave i forbindelse med statsindtægterne fra købstæderne var tilsynet med stempel-papirforhandleren. Tilsynet var lagt i ganske faste rammer og bestod i, at magistraten en gang årligt foretog en opgørelse af forhandlerens beholdning af papir og penge, og indsendte regnskab herover til stiftamtmanden. De øvrige udgifter fra købstæderne til forskellige former for statsfunktioner, som indkvartering, vildtrejser, frirejser eller i sjældne tilfælde udskrivning af heste og vogne til andre formål, administreredes oftest af borgerne selv ved takserborgerne eller særlige borgerudvalg. Ligninger til disse formål behøvede dog ikke at blive fremlagt på rådstuemøder, men kunne afgøres endeligt af magistraten.

Magistratens formidlende opgave

Foruden retsudøvelsen og funktionen som fiskal myndighed på statens vegne havde magistraten en mere upræcis, men nok så omfattende opgave som formidler af oplysning mellem statsmagt og lokalbefolkning⁴³. Både almene meddelelser fra centraladministrationen om lovgivning m.m. og meddelelser til enkeltpersoner om afslag på ansøgninger til kongen⁴⁴ sendtes gennem stiftamtmanden til magistraten til forkyndelse for de relevante parter enten på et rådstuemøde eller gennem mundtlig eller skriftlig meddelelse til de implicerede. Meddelelse om ansøgninger, der var imødekommet, sendtes af det pågældende kollegium direkte til ansøgeren, for det meste uden at hverken stiftamtmand eller magistrat var orienteret herom⁴⁵. Fremgangsmåden

fungerede ikke ganske tilfredsstillende, bl.a. fik magistraterne flere gange ordre til på årets første rådstuemøde at spørge indbyggerne, om de havde indgivet ansøgninger, som ikke var besvaret.

Magistraterne afkrævedes ofte en eller anden form for indberetning om byens forhold, ligesom indberetninger, som indkaldtes fra en eller flere erhvervsgrupper, altid formidledes gennem magistraten. Endvidere havde magistraten pligt til at indberette uregelmæssigheder i enkeltpersoners forhold, også når det drejede sig om kongelige embedsmænd, der var bosat i byen, men iøvrigt ikke faldt ind under magistratens myndighedsområde. I praksis var det dog normalt i deres egenskab af skifteforvaltere, at magistraterne foretog indberetninger til centraladministrationen eller stiftamtmanden om enkeltpersoner. Klager eller forslag fra private, der var indsendt til overordnede myndigheder uden om magistraten, sendtes gerne til høring hos magistraten, mens ansøgninger om kgl. bevillinger o.l. som nævnt forholdsvis sjældent forelagdes magistraten.

Sammenlignet med andre embedsmænd i købstadforvaltningen stod magistraten centralt i formidlingen mellem befolkning og overordnede myndigheder. Sognepræsten havde en vis selvstændig formidlingsvirksomhed, idet han fra sine overordnede modtog meddelelser til forkyndelse, men hans formidlende virksomhed var af langt mindre omfang end magistratens. Byfogden førte derimod ikke selvstændigt korrespondance med overordnede myndigheder. Var borgmester- og byfogedembede adskilt, gik alle forordninger og meddelelser, også om retsforhold, til magistraten og ikke til byfogden. Hvis sagen angik byfogdens ressort, videresendte magistraten den til byfogden, som forventedes at returnere den til magistraten til indførelse i magistratens kopibog. Byfogderne førte ikke kopibøger over korrespondance på embeds vegne. Fremgangsmåden voldte en del irritation hos byfogderne og gav adskillige gange anledning til klager.⁴⁶

Kommunikationen mellem befolkningen og overordnede myndigheder, der fra befolkningens side ofte havde form af klager, gav anledning til langt flere problemer, end her skildret, men det er klart, at magistraten på købstadplan indtog en ledende stilling i formidlingsvirksomheden. Så godt som hele kommunikationen mellem magistrat og centraladministration foregik imidlertid i modsætning til tidligere gennem stiftamtmanden. Ser man således på, hvorledes trykte reskripter angående købstadsforhold er adresserede, viser det sig, at i

årene 1690-91 er 1 reskript adresseret til en byfoged, 5 er kun adresseret til magistrater, 4 kun til stiftamtmand og 3 er sendt både til stiftamtmand og magistrater. 1720-21 er 4 reskripter adresseret til magistrater og 8 til stiftamtmand, og 1750-51 er ingen trykte reskripter adresseret til magistrater og 23 er sendt til stiftamtmand. Også den utrykte korrespondance direkte mellem magistraterne og Danske Kancelli ophørte omkring 1730. Rentekammeret sendte fortsat breve direkte til magistraterne i enkelte tilfælde, omend stiftamtmanden i stigende omfang af Rentekammeret inddrog i denne korrespondance, så snart der opstod problemer, som ikke kunne klares rent rutinemæssigt⁴⁷.

Magistratens rolle som den enevældige konges repræsentant har vel aldrig været mindre markant end i midten af 1700-tallet. Borgmestre og rådmænd var ganske vist kongeligt udnævnt, men rådmændene var endnu på denne tid udgået fra borgernes egen kreds og må i tilfælde af konflikter mellem stat og borger ofte have haft interesser fælles med borgerne. Den domsmyndighed, som magistraten udøvede i fuld offentlighed, havde karakter af en lokal forligsinstans, og kun med lange mellemrum havde magistraten væsentligere opgaver ved varetagelsen af statens økonomiske interesser. Selvom magistraten sammenlignet med andre lokale embedsmænd stod centralt i kommunikationen mellem statsmagten og befolkning, var det dog stiftamtmanden, der ved sine besøg i købstæderne og som den, der formidlede korrespondancen, for lokalbefolkningen må have stået som den egentlige repræsentant for kongen.

Kapitel III

Bestyrelsen af købstadens materielle og økonomiske anliggender

Finansieringen

Udgifterne til investering i og drift af købstadens fælleseje og udførelsen af fælles opgaver betales gennem penge og arbejdsydelse af købstadens borgere uden tilskud fra staten. Der var i Danske Lov i kapitlerne om kæmnere og takserborgere¹ og i reskript 15/1 1745 om købstadsregnskaberne revision bestemmelser om købstædernes administration, som fastslog borgernes medvirken ved forvaltningen af indtægter og udgifter, men herudover var der ikke givet regler for borgernes indflydelse på forvaltningen, og f.eks. rådstuemøder som forum for borgerlig indflydelse var ikke nævnt i lovgivningen. Ikke desto mindre lod alle instanser i forvaltningen til at opfatte det som en selvfølge, at borgerne havde ret og pligt til at deltage i de beslutninger, hvis gennemførelse de selv skulle finansiere. Det syntes ikke at volde vanskeligheder, at lovgivningens bestemmelser på dette område var vage og ufuldstændige. De kapitler i Danske Lov, der angik købstædernes interne styre, gav ikke magistraternes anledning til mange kommentarer eller supplerende forslag i indberetningerne til Munthes lovkommission, og praksis med hensyn til borgernes medvirken var, med enkelte væsentlige undtagelser, ret fast og nogenlunde ensartet fra købstad til købstad.

Der var efterhånden gennem lovgivning og administrative afgørelser i konkrete tilfælde fastlagt opgaver, der skulle løses af købstaden. Det var derimod i nogen grad overladt magistraten og befolkningen selv at bestemme opgavernes omfang og på egen hånd indføre nye foranstaltninger eller ændre bestående forhold, hvorom der ikke var lovgivet. De fælles »kommunale«² opgaver samlede sig hovedsagelig om drift og vedligeholdelse af byens fælles arealer og bygninger, vandforsyning og andre tekniske forhold, brandvæsnet, sundhedsvæsnet, oprettholdelse af ro og orden (vægtervæsen) og forskellige former for regulering af næringsvæsnet, som staten havde pålagt magistraten at

udføre. Derimod hørte som omtalt kun en mindre del af administrationen af skole- og fattigvæsnet, der i dag spiller en så fremtrædende rolle i det kommunale arbejde, med til de opgaver, som befolkningen havde andel i.

De kommunale opgaver betales af kærnerkassen, hvis indtægter kom fra udlejning af byens jorder, borgerskabspenge m.m., samt fra de på indbyggerne lignede skatter. Skatterne lignedes oftest med 1/3 på grundene, vurderet efter grundtaksten, og 2/3 på borgerlig næring. Med få undtagelser betalte alle grundejere grundskat uanset deres erhverv, men kun til specielle formål opkrævedes skat af andre erhvervsindtægter end borgerlig næring. Borgerne kom derved til at bære hovedparten af udgifterne i forbindelse med byens interne anliggender. Udgifterne til de kommunale opgaver var forholdsvis små. Kærnerregnskaberne slutbeløb kan ikke umiddelbart bruges til at få indtryk af udgifternes størrelse, fordi det fra by til by kunne være forskelligt, hvilke udgifter der bogførtes i kærnerregnskaberne. Foretages en justering, således at større poster, der i andre byer holdes uden for kærnerregnskabet, tages ud, og der til Holbæks tal lægges indkvarteringspenge, som i andre byer er medtaget i kærnerregnskaberne, bliver udgifterne i 1751 til de opgaver, der gennemgående betragtedes som kærnerkassen vedkommende, omtrent af den størrelsesorden, som ses i skemaet. Befolkningens andel i udgifterne gennem skatterne, samt antallet af skatteydere inklusive grundskatteydere, er ligeledes gengivet i skemaet.

Kærnerkassens »kommunale« udgifter og skatteindtægter 1751

	Udgifter	skatter	skatteydere
Holbæk	ca. 380 rdl ¹	394 rdl ²	160
Næstved	ca. 600 rdl ³	510 rdl.	138
Roskilde	ca. 740 rdl. ⁴	325 rdl.	mgl.
Helsingør	ca. 1000 rdl. ⁵	1202 rdl.	452

1) Herfra er trukket 100 rdl. uddelt til de fattige og 65 rdl. til Ringstedskatten. 2) Herfra er trukket 105 rdl., indkommet som gaver til fattige. 3) Herfra er trukket kongerejser med vildt for 51 rdl. 4) Herfra er trukket fadebursrejser med 178 rdl. 5) Herfra er trukket lønninger til gejstlige på 375 rdl.

Roskildes lave skatter skyldes, at byen ved en retssag i 1747 erhvervede et større landområde, som i 1751 var udlejet for 382 rdl. i årlig leje.

Indbyggere med borgerlige forpligtelser

Ifølge Danske Lov 3-3-2 og 3-4-10 var det borgere og kun borgere, som skulle deltage i »byens bestillinger«. Borgere defineres³ som næringsdrivende, der har aflagt ed for magistraten, deltager i skattebetalingen og selv holder hus og ildsted. Borgerskabsaflæggelsen indførtes i rådstueprotokollen eller en særlig borgerskabsprotokol, men protokollernes tilførsler omfatter ikke alle byens borgere. I alle de 4 her gennemgåede byer forekommer borgere, som f.eks. købmænd og håndværkere, der ikke kan findes i borgerskabstilførslerne, men som ganske klart har status som borgere. På den anden side findes der også indbyggere, som f.eks. privilegerede gæstgivere og de af byen lønnede funktionærer, der kunne tage borgerskab, men ikke skulle deltage i den del af forvaltningen, der angik befolkningen. Formodentlig har de som bierhverv drevet borgerlig næring. Borgerskabstilførslerne alene kan altså ikke bruges til at indkredse de borgere, der havde forvaltningsmæssige forpligtelser. I stedet er taget udgangspunkt i den eksisterende lokale praksis, således at alle, der havde et erhverv, som forekommer blandt deltagerne i de borgerlige ombud i den pågældende by, er medregnet som borgere med administrative forpligtelser. Ombuddene er gennemgået 1745-56, og kun ombud, der var pålagt i lovgivningen, er medregnet. På grundlag af denne definition af borgerligt erhverv, er der foretaget en optælling af alle indbyggere i folketællingen 1753, der havde et erhverv, der er repræsenteret blandt de borgerlige ombud. Resultatet af en sådan optælling er, at indbyggere med borgerlige administrative forpligtelser udgør ca. 10% af byens samlede indbyggertal. (De nøjagtige tal er gengivet i skemaet s. 58). Da en borger var overhoved for en husstand, som han havde ansvar for og en vis myndighed over, må borgerne have repræsenteret op mod halvdelen af byens befolkning.

Som man kunne vente, var det først og fremmest købmænd og håndværkere, som deltog i borgerlige ombud. Herudover deltog også værtshusmænd uden kgl. privilegium, bryggere, brændere, maltgørere, vognmænd, møllere og avlsbrugere (landmænd), samt i Helsingør et stort antal færgemænd. Daglejere og gartnere kunne være stokkemænd (tinghørere), men deltog ikke i de øvrige mere centrale ombud, selvom de kan have taget borgerskab. Søfarende var ifølge Danske Lov 3-4-10 fritaget for ombud.

Uden for borgernes kreds var alle, der stod i et tjenesteforhold til andre. Foruden kvinder og børn, der altid var under en mands myndighed, samt svende, tjenestefolk og byens funktionærer omfatter denne gruppe også kgl. embedsmænd, pensionerede embedsmænd og mennesker, der havde et kontraktforhold til kongen i form af en udnævnelse, bevilling eller forpagtning. Havde sådanne indbyggere en borgerlig næring ved handel eller håndværk eller ejede de jord, skulle de deltage i byens interne skatter, men ikke i de borgerlige ombud.⁴

Der stod megen strid især om bevillingshavernes status, hvilket fremgår både af enkeltsager og af indberetningerne til Munthes lovkommission. Bl.a. klagede borgmester Munthe i Roskilde⁵ over, at både farvere, garvere og gæstgivere, selvom deres fag måtte betegnes som borgerlig næring, påberåbte sig frihed for at deltage i skatter og ombud. De bevillingshavere, der forekommer i de her gennemgåede byer, er prokuratorer, apotekere, kirurger, vinhandlere, gæstgivere, farvere, musikanter og enkelte fabrikanter. Hertil kom stempelpapirforhandlerne, som magistrat og borgere også søgte at inddrage i de borgerlige forpligtelser under forhandlernes modstand⁶. Økonomisk kan problemet med netop bevillingshaverne ikke have været særlig stort for nogen af parterne. Der var forholdsvis få af dem, og de skulle i forvejen bidrage til nogle af byens udgifter. Når problemet tilsyneladende blev så påtrængende, skyldtes det formodentlig, at der blandt dem, der var fritaget for ombud, fandtes en lille overklasse af embedsmænd og personer, der var tillagt rang af kongen, bl.a. indehavere af nogle af handelshusene i Helsingør. Det var mennesker, man gerne ville efterligne, og deres eksempel bidrog til, at der også blandt borgerne fandtes en vis uvilje mod borgerlige forpligtelser, som kunne gøre det vanskeligt at få de mest velstillede borgere til at deltage i byens fælles anliggender.

Rådstuemøder

Borgernes deltagelse i forvaltningen foregik dels gennem forhandlinger med magistraten på eller uden om rådstuemøderne, dels gennem deres forpligtelser til at varetage ombud.

Rådstuemøderne refereredes i rådstueprotokollerne, som førtes af by- og rådstueskriveren. Referaterne og forløbet af møderne var

forholdsvist ensartet fra købstad til købstad, opbygget efter rådstuemødets forskellige funktioner. Først i referatet oplyses, hvilke magistratsmedlemmer, der var til stede ved mødet, derefter om borgerne var indkaldt til mødet. Borgerne var indkaldt til mødet, hvis der var breve, der skulle forkyndes for dem, og hvis der var sager, som skulle forhandles med dem. Så vidt muligt kombineredes disse to funktioner, således at forhandlinger med borgere henlagdes til møder, på hvilke der skulle ske forkyndelser af kongebreve⁷. Endelig foretoges de i kapitel II omtalte retshandlinger vedrørende enkeltpersoner, fortrinsvis på møder, hvortil borgerne ikke var indkaldt. I referaterne af de retsstiftende handlinger tilstræbtes en fuldstændig gengivelse af forløbet, og retshandlingerne blev derfor i nogle tilfælde meget dominerende i rådstueprotokollerne. Derimod gengaves forhandlinger med borgerne hovedsagelig som beslutningsreferater, d.v.s., at meningsforskelle, som viste sig under forhandlingerne, normalt kun er nævnt, hvis de har ført til, at der ikke kunne træffes beslutninger.

Protokollerne indeholder med mellemrum påtegninger fra stiftamtmanden, som formodentlig er den, der har opretholdt en vis ensartet diciplin med hensyn til mødeforløb og referater. Stiftamtmanden har ganske vist ikke givet skriftlige kommentarer til sine påtegninger i protokollerne, men bl.a. i Holbæk ses, at skriveren nærmest må have opfattet referatet som stilet til stiftamtmanden, når han indleder sætninger i rådstueprotokollen som »Deres excellences brev blev oplæst« eller »Ifølge Deres excellences ordre...«⁸. Man kan finde eksempler på mangler og forglemmelser i referaterne. Gengivelserne af hændelser i breve til stiftamtmanden kan afsløre, at der på et møde har været afgørende meningsforskelle, som ikke fremgår af referatet i rådstueprotokollen⁹, men da rådstueprotokollens funktion var at kunne bruges til dokumentation over for andre instanser – vel især stiftamtmanden – var man forholdsvis omhyggelig med at få nedfældet beslutninger og, i en meget summarisk form, også hvem der havde været med til at træffe beslutningerne.

Rådstuemøder afholdtes en gang ugentlig på en fast ugedag, samt når der var særligt behov for det. Der var ikke altid sager til behandling på møderne. I Roskilde var der 1751 18 møder, hvor intet var »passeret«, i Næstved 25 og i Holbæk var i 1758 26 møder uden sagsbehandling. I Helsingør var kun 4 rådstuemøder helt begivenhedsløse i 1751. Ifølge referaterne var det magistraten, der tog initiativ til

sagsbehandlinger på rådstuemøder og indkaldte mødedeltagerne. Møderne afholdtes imidlertid, uanset om der var sager til behandling eller ej, og magistraten mødte frem til møder, hvor ingen sager blev behandlet, i samme omfang, som til andre møder. Hensigten med at afholde møderne, uanset om der var sager til behandling eller ej, må have været, at borgerne skulle have mulighed for at forelægge en sag på rådstuemødet uden på forhånd at anmelde det til magistraten. Dette bekræftes af ordlyden i nogle af referaterne af de begivenhedsløse møder, der siger »indfandt sig da ingen med noget her at tilføre«¹⁰ eller »ingen indfandt sig, som noget havde at forrette«,¹¹ d.v.s. at borgerne selv har kunnet sætte sager på »dagsordenen«, og at rådstuemøderne trods deres officielle præg samtidig har været magistratens »kontortid«¹². Magistratsmedlemmerne deltog i almindelighed nogenlunde flittigt i møderne. I 1751 deltog hele magistraten i 27 møder i Roskilde og i 30 møder i Næstved. I Holbæk var borgmesteren i 1758 dog kun tilstede ved 9 møder.

Borgernes deltagelse i møder i Roskilde, Næstved og Holbæk

De samme kategorier af borgere, som kunne deltage i ombud, kunne også deltage i rådstuemøder. Der er ikke truffet eksempler på, at andre end borgere deltog i rådstuemøder undtagen i forbindelse med retshandlinger. Skulle der ske kommunikation med andre befolkningsgrupper end borgerne, foregik det ved direkte henvendelse mundtligt eller skriftligt mellem magistraten og den enkelte involverede¹³.

Borgere i større antal kom vist kun til rådstuemøderne, når de på forhånd var indkaldt til møderne. Det skete 5-10 gange årligt, når der skulle ske forkyndelser af kongebreve, eller der var sager, der skulle forhandles med borgerne. Kun i Roskilde rådstueprotokol findes enkelte spredte talangivelser af, hvor mange borgere, der var tilstede ved møder, hvor borgerskabet som helhed skulle deltage i forhandlinger om en sag. På et møde 1. oktober 1755 i Roskilde vedtoges en lønforhøjelse til tårnvægteren på 10 rdl. med de tilstedeværende 8 borgeres tilslutning »på hele borgerskabets vegne«. Det er ikke, som det plejer at være, oplyst, at borgerskabet har været indkaldt til dette møde, men kun at de pågældende 8 borgere var indkaldt til mødet i anden anledning. Magistraten synes at have fundet fremgangsmåden forsvarlig i dette tilfælde, men det er ganske usædvanligt for Roskildes

magistrat at vedtage noget som helst angående kærnerudgifter uden at have indkaldt borgerskabet på forhånd¹⁴. Senere på året var borgerne indkaldt til et møde om betaling af brolægning, som må have haft noget videregående økonomiske konsekvenser. Magistraten fandt, at for få var mødt frem til, at der kunne træffes beslutning om sagen, og lod i stedet rodemestrene bringe den rundt til borgerne. Den beslutning, der blev truffet på grundlag af borgernes udtalelser ved sagens cirkulation, bekræftedes på et følgende rådstuemøde, hvor 21 borgere underskrev vedtagelsen. Det sidstnævnte møde er mødet 2. januar 1756, hvor der foregik udmeldelser til ombud, men kun 5 af de 17 borgere, der den dag udmeldtes til ombud, har underskrevet vedtagelsen. De øvrige udmeldte har øjensynlig ikke været tilstede ved mødet. Antallet repræsenterer formodentlig en nogenlunde normal deltagelse i et møde, af hvilket der ikke kunne ventes overraskelser. Hvis en sag havde særlig interesse, kunne der dog komme betydeligt flere borgere end de 21, der var tilstede i januar 1756. 15. juli 1747 holdtes rådstuemøde om fordelingen af lejeindtægterne af nogle markjorder, som byen lige havde erhvervet¹⁵. 16 borgere, som magistraten havde udpeget, havde udarbejdet et forslag, som skulle diskuteres på mødet, men borgerne mødte så talrigt op, at magistraten ikke kunne få noget »nytteligt forslag eller efterretteligt svar hos denne store mængde«. Magistraten pålagde så forsamlingen at vælge 24 borgere, der sammen med magistraten og udvalget på 16 borgere skulle videreforhandle forslaget. Når magistraten kan foreslå at indskrænke forsamlingen til 40 (16 + 24) borgere, må der have været betydelig flere end 40 borgere tilstede på mødet. I andre byer har fremmødet muligvis været mindre, men at der har været fremmøde ses af, at magistraterne lagde en vis vægt på, at deltagelsen var tilstrækkelig stor, når der skulle træffes beslutninger på et rådstuemøde¹⁶.

Magistratens forhandlinger med borgerne i de tre købstæder

Hele borgerskabet var altid indkaldt til rådstuemøde, når der skulle vælges ombud på det første møde i januar, og når takserborgernes ligning skulle godkendes. Borgerne godkendte endvidere nye udgifter eller forhøjelse af udgifter, som betaltes over kærnerkassen. Dette var en gammel tradition, som imidlertid støttedes kraftigt af stiftamtmanden, der altid henviste uenighed om kærnerkassens udgifter til borgerskabets afgørelse, hvis ikke udgiften var lovbestemt. Stift-

amtmanden kunne endog på eget initiativ forlange en allerede afholdt udgift godkendt på et rådstuemøde¹⁷. Desuden afgjordes sager vedr. markjordernes dyrkning, fælles udførelse af praktisk arbejde, prisfastsættelser, regler for salgsvirksomhed m.m. i samråd med borgerne som helhed eller med de borgere, som sagen specielt angik. Endelig kunne de forespørgsler, som magistraten modtog fra overordnede instanser om forhold i købstaden, besvares i samarbejde med borgerne eller overlades til de enkelte erhvervsgrupper til besvarelse via magistraten.¹⁸

Magistratens forhandlinger med mindre grupper af borgere, f.eks. særlige erhvervsgrupper, foregik normalt også på rådstuen, men sådanne forhandlinger kunne i højere grad end forhandlinger med borgerskabet som helhed ske ved skriftlig eller mundtlig kontakt mellem magistrat og borgere uden om rådstuemøderne¹⁹. I denne forbindelse spillede lavene en rolle som organiserede interessegrupper, som det var lettere for magistraten at forhandle med eller meddele sig til end uorganiserede erhverv, og som måske mere effektivt kunne gøre sig gældende som pressionsgruppe. Lavene i Næstved, Holbæk og Roskilde havde dog ingen egentlig funktion i administrativ sammenhæng. På lavsmøder forhandlede, så vidt det kan ses af lavsprotokollerne²⁰, ikke sager, som vedkom rådstudemøderne, bortset fra at de af lavene valgte oldermænd blev godkendt på rådstuemøder. Erhvervsgrupper, der ikke var organiserede i lav, f.eks. købmændene og fiskerne²¹, kunne lige så vel deltage i forhandlinger med magistraten eller indgive forslag, klager og ansøgninger, som de lavsorganiserede erhverv. Stiftamtmanden synes da også at have været imod, at der skete en sammenblanding af lavsinteresser og magistratssager. Han fandt det unødvendigt, at et medlem af magistraten, som det var skik og brug, overværede almindelige lavsmøder med medlemsoptagelser o.l. Magistraten burde efter hans mening kun være med ved bilæggelse af stridigheder i lavene, men »det kunne være de stridende parter bedre og profitablere uden lavssamling at afgøre deres tvistigheder på rådstuen eller tinget«.²²

Kontakten mellem magistraten og borgerne kunne som sagt enten foregå på selve rådstuemøderne eller ved mundtlig eller skriftlig kommunikation uden om den formelle mødevirksomhed. I sidste tilfælde kom sagerne delvis uden for den kontrol, der lå i den offentlige behandling på rådstuemøderne. Sammenholder man de referater, der

findes i rådstueprotokollerne, om forhandlinger med borgere eller grupper af borgere, med de oplysninger om forhandlinger, der findes bl.a. i kopibøgerne, ses, at der i Næstved ikke findes omtalt sager om forhandlinger med borgere, som ikke har været forelagt formelt på rådstuemøder og oftest også er færdigbehandlet der. Selv i rene efterretningssager har købmændene, som dog kunne læse og skrive, måttet møde på rådstuen for at afgive oplysninger eller få oplæst et brev. I Holbæk og Roskilde begyndte en sag normalt på et rådstuemøde, men kunne derefter fortsætte med forhandling mellem magistrat og borgere eller borgerudvalg uden om møderne. I Holbæk overlodes en sag om lergravning på et rådstuemøde 15/3 1758 til udtalelse til avlsmændenes formand, kærneren og 2 borgere, og en sag vedr. ansættelse af en barber sendtes på rådstuemødet 31/8 1758 til udtalelse hos alle borgere, hvorefter den ikke mere omtales i rådstueprotokollen. Det kan ikke udelukkes, at magistraten i visse tilfælde kan have set sin fordel i denne fremgangsmåde, fordi det overlodes til magistraten at fortolke de indkomne svar. Grunden til at magistraten sommetider skønner, at borgernes fremmøde på rådstuen er for lille til, at der kan træffes beslutninger, kan ligeledes have været, at de tilstedeværende borgere er gået imod magistratens forslag, og at det derfor har passet magistraten bedre at sende sager til høring, men dette fremgår ikke af referaterne i rådstueprotokollerne. I Roskilde vil det endelige resultat af en sagsbehandling uden om rådstuemøderne dog normalt blive fremlagt på et senere rådstuemøde, især hvis resultatet er en bindende aftale²². I Roskilde gik rene efterretningssager – altså sager, som drejede sig om at indhente eller afgive oplysninger – ofte uden om rådstuemøderne enten skriftligt til købmændene eller ved hjælp af rodemestrene, der kunne fremlægge en sag mundtligt til håndværkerne.

Borgernes indflydelse på afgørelserne i de tre købstæder

Kunne magistraten og borgerne blive enige eller kunne magistraten opnå tilslutning fra et flertal af borgerne²⁴, kunne der træffes ret vidtgående beslutninger lokalt om problemer, som angik borgerne selv. Selvom stiftamtmanden kunne have en anden mening om, hvordan et problem skulle løses, forsøgte han normalt ikke at ændre en enig afgørelse. Det ses bl.a., da Holbæk by overtog konsumtionen på ligning 1740 trods stiftamtmandens udtalte skepsis²⁵, og i sagen fra

Roskilde om fordelingen af indtægterne fra markjorderne 1747, hvor stiftamtmanden havde sendt byen et forslag til fordelingen, men uden videre accepterede den af magistrat og borgere vedtagne fordeling, som var en anden end stiftamtmandens²⁶. Udover at godkende ligningen og vælge ombud deltog borgerne i forhandlinger om 2-4 sager årligt. Var magistrat og borgere i modsætning til hinanden, faldt sagen enten bort eller overlodes til stiftamtmandens afgørelse. Når det gjaldt udgifter fra kæmnerkassen, lagde stiftamtmanden som nævnt vægt på borgernes accept, men i andre sager var han muligvis tilbøjelig til at støtte magistraten.

De særlige forhold i Helsingør

Rådstuemøderne og forhandlingerne med borgerne fik en væsentlig anden karakter i Helsingør, fordi det der, som det eneste sted på Sjælland²⁷, var de eligerede borgere, der førte forhandlingerne med magistraten på hele borgerskabets vegne. Kun når kongebreve skulle kommunikeres, var borgerskabet, som loven foreskrev i disse tilfælde, indkaldt til rådstuemøder. Herudover var det kun de forskellige erhvervsgrupper, der enkeltvis deltog i forhandlinger med magistraten om sager, som specielt vedkom dem.

De eligerede og lavene i Helsingør

Helsingørs eligerede borgere, eller de 16 formænd, som de kaldtes, havde en nogenlunde fast organisation med eget mødelokale på rådhuset. De havde egen forhandlingsprotokol og kopibog, der dog kun i perioden 1754-57 er benyttet til andet end rutineindførsler vedrørende udmeldelser til ombud og indkvarteringssager²⁸. De 16 mænd var udmeldt på livstid, men det skete ofte, at en af dem fratrådte, og der var næsten konstant ledige pladser. Nybesættelser skete ved, at magistraten foretog udnævnelser efter indstilling fra de eligerede selv.

I 1753 bestod de eligerede af 2 købmænd, 3 bryggere, 2 bagere, 2 færgemænd og 5 håndværkere²⁹. 2 pladser var ledige. Bedømmer man deres levestandard ud fra samme kriterier, som benyttedes ved vurderingen af magistratens økonomiske forhold, nemlig efter deres ejendomme og antallet af tjenestefolk, synes de alle at høre til de mere velstillede borgere uden dog at være blandt de mest velhavende. Det er iøvrigt vanskeligt at konstatere, hvem der var eligerede. Går man

ud fra de bevarede lister fra 1753 og 1755 i de eligeredes forhandlingsprotokol samt navnene på revisorerne af kæmnerregnskaberne, som altid skulle være eligerede, forekommer der 1745-56 4 købmænd, 4 bagere, 4 bryggere, 8 håndværkere, 2 færgemænd, 1 vognmand, 2 værtshusmænd og 4, hvis erhverv ikke kan bestemmes, blandt de eligerede. Købmændene udskiftedes ofte, og i 1755 var der kun 1 købmand blandt de eligerede. Købmændenes andel af de eligerede var derfor væsentlig mindre end den repræsentation på en fjerdedel, som købmændene ofte var tillagt i ombud og borgerudvalg. Købmændene, der havde andre muligheder for at gøre sig gældende, manglede sandsynligvis interesse for at deltage i arbejdet. Den talmæssige fordeling af pladserne mellem de øvrige borgere stod ikke i forhold til deres antal i befolkningen, men alle større erhvervsgrupper, samt de mere velhavende grupper (bagerne og bryggerne) var repræsenteret. De eligeredes formand var indtil 1753 en købmand, men derefter overtoges formandskabet af baker Hans Chr. Hansen, der 1758 afløstes af garver Hans Peter Frøde.

Ifølge magistratens beskrivelse bestod de eligeredes arbejde i på hele borgerskabets vegne at udtale deres mening om sager, som magistraten ønskede en udtalelse om, at forfatte indkvarteringsligningen, udpege takserborgere og revidere kæmnerregnskabet – alt under magistratens opsyn og med dens approbation³⁰. Helt så underordnet en stilling i forhold til magistraten, som magistraten her beskriver det, havde de eligerede ikke nødvendigvis. I baker Hans Chr. Hansens formandstid 1753-57 tog de eligerede selvstændige initiativer over for magistraten, bl.a. forsøgte de at få ændret grundtaksten, at få fastsat priser på tørv og at få indført foranstaltninger mod forprang. Det fremgår af deres forhandlingsprotokol og kopibog, at de har arbejdet ret energisk med sagerne i denne periode og også har opnået enkelte resultater. Valgene til de ombud, som i andre byer foretoges af borgerne, foretoges af de eligerede den 3. januar, tilsyneladende uden at borgerne var indkaldt til møde herom³¹. En af de eligerede var altid formand for takserborgerne, og de eligerede valgte revisorer af deres egen midte samt udførte i fællesskab ligningsarbejde, som ikke faldt ind under takserborgernes område. De initiativer, som de eligerede selv tog i forskellige sager, behandlede ikke på rådstuemøder, men kun i korrespondance med magistraten, og magistraten synes kun at have tilkaldt de eligerede til rådstuemøder, når der var sager, der

medførte ændringer i kærnerregnskabet's indtægter og udgifter³². I 1755 deltog de eligerede kun i rådstuemøder i anledning af udarbejdelse af ligninger. De eligeredes største indsats lå i revisionen af kærnerregnskaberne, som de gennemgik langt mere kritisk end de borgervalgte revisorer i andre købstæder. De eligerede i Helsingør havde altså næsten helt overtaget borgerskabets andel i administrationen uden at have udvidet det borgerlige elements indflydelse på væsentlige punkter.

Formelt var lavene i Helsingør ikke stillet anderledes end i andre købstæder. Så vidt det kan ses af rådstueprotokollen og kopibøgerne, havde de imidlertid større administrativ betydning end lavene andre steder. Dette kan skyldes, at der i en større by har været et større behov for en skriftlig registrering af begivenhederne, således at der kan konstateres flere forbindelser, end det er muligt, hvor kontakten i højere grad har bestået i mundtlige forespørgsler. Det er dog rimeligt at antage, at både byens størrelse og den svage repræsentation, borgerne som helhed havde over for magistraten, har medført et behov for en mere aktivt organiseret virksomhed i erhvervsgruppernes forhold til bystyret.

Som den eneste af de her gennemgåede byer, havde Helsingør et lav for købmændene, kaldet kræmmerlavet. Kræmmerlavet var det af byens lav, der hyppigst kommunikerede med magistraten. Lavet havde ca. 15 medlemmer, som alle var almindelige købmænd og borgere. Byens store handlende, – de udenlandske konsuler–, var ikke medlemmer af lavet og deltog ikke i borgerlige aktiviteter overhovedet. Købmandslavet var kun sjældent med til rådstuemøder. I 1753 var købmændene opkaldt en gang på rådstuen for at høre et kongebrev, som ifølge ordre har skullet læses for dem på rådstuen³³. Af kræmmerlavets kopibog ses derimod, at lavet til orientering modtog udskrifter af rådstueprotokollen³⁴ og kopier af nogle af de til magistraten indkomne breve³⁵, som kunne have deres interesse. Magistraten var ret omhyggelig med at tage købmændene med på råd. Bl.a. bad magistraten dem om at komme med en betænkning om et forslag om oprettelse af en agende norsk post, som stiftamtmanden havde sendt til magistraten med anmodning om at få en udtalelse fra vognmændene. Vognmændene kaldtes op på rådstuen for at afgive deres udtalelse, købmændene fik sagen underhånden³⁶. Begge udtalelser sendtes til

stiftamtmanden, som støttede vognmændenes ønsker om, at ruten ikke måtte blive oprettet³⁷. Magistraten orienterede sig desuden hos kræmmerlavet i anledning af tildeling af borgerskaber til købmænd³⁸, men også i disse sager gik stiftamtmanden, som fik forelagt næsten alle sager fra Helsingør, der ikke var ren rutine, imod købmændenes ønsker³⁹.

Enkeltvis viste købmændene sig nødt til rådstuemøder. Ved aflæggelse af borgerskab og indgåelse af kontrakter var de vist nødt til at komme personligt⁴⁰, men i andre tilfælde sendte de brev eller bud⁴¹. Magistraten kunne ikke altid acceptere denne fremgangsmåde »om andre af borgerskabet heraf skulle tage anledning, når magistraten efter embedspligt lod dem tilsige at møde på rådstuen enten i publikke eller private affærer modvillig at udeblive som ville forårsage største disorderen« og klagede til stiftamtmanden⁴². De øvrige lav deltog i forhandlinger om deres egne forhold på rådstuemøder eller ved mere uformelle forespørgsler omtrent i samme omfang, som erhvervsgrupperne i de øvrige byer.

Rådstuemøderne i Helsingør var kun i ringe grad et forum for forhandlinger mellem magistrat og borgere. Der førtes ikke egentlige retssager ved rådstuemøderne bortset fra konsumtionssager, men der var mange sager af retslig karakter, f.eks. forligssager, aftingning af lejermålmøder og afholdelse af søforhør. De øvrige sager havde nærmest karakter af at være meddelelser om magistratens dispositioner og om andre offentlige beslutninger, hvorom borgerne skulle informeres. Endelig kunne der, hvad der ikke ses andre steder, være refereret diskussioner mellem magistratsmedlemmerne indbyrdes, hvis medlemmerne ikke var enige om forretningsgangen⁴³. Indførelsen i rådstueprotokollen af disse diskussioner skete formodentlig af hensyn til stiftamtmanden, som tog meget aktivt del i Helsingørs administration⁴⁴.

Formelt havde borgerne i Helsingør ikke megen indflydelse på bystyret, men reelt har den indflydelse, de kunne udøve gennem lavene, sandsynligvis været lige så effektiv, som den kunne have været i en mere formaliseret forretningsgang. Den enighed om afgørelserne, som var af betydning andre steder, gik dog i nogen grad tabt og erstattedes af stiftamtmandens stillingtagen, der tilsyneladende accepteredes af borgerne.

Deltagere i forvaltningsarbejdet

Når de opgaver, der var pålagt i lovgivningen eller vedtaget på rådstuemøder, skulle realiseres, udførtes arbejdet, foruden af de kgl. udnævnte embedsmænd, af borgerne selv ved ombud eller af lønnede funktionærer.

De to centrale personer ved realisationen af opgaverne var borgmesteren og by- og rådstueskriveren. Borgmesteren havde formelt ingen selvstændig kompetence over for rådmændene⁴⁵, men det forudsattes, at det var ham, der modtog breve til byen, sendte dem rundt til rådmændene, indkaldte til møder og sørgede for, at beslutninger blev iværksat⁴⁶. By- og rådstueskriveren havde sine i lovgivningen fastsatte arbejdsområder, som inden for det kommunale arbejde bestod i, at han skulle føre rådstueprotokollen og kopibøgerne⁴⁷ samt levere visse udskrifter⁴⁸. For det arbejde han herudover gjorde, var der oftest tillagt ham et fast beløb af kærnerkassen. Rådmændene kunne have specielle opgaver, som var overdraget dem mod sportler eller honorar, f.eks. kunne de overvære lavsmøder eller føre specialregnskaber, ligesom de kunne lede et rådstuemøde uden borgmesterens deltagelse. I købstæder af den størrelse, der her er tale om, havde alle rådmænd dog en anden og sandsynligvis mere tidkrævende beskæftigelse end rådmanshvervet.

Borgmestrene i Holbæk og Roskilde, der begge havde flere embeder, havde en fuldmægtig⁴⁹, som var medlem af deres husstand. Til byskriverembedet må ofte have været knyttet en eller flere skrivere som medhjælpere. Rådmand Hans Ditzel i Holbæk nævner således i sin ansøgning om rådmandsembedet i Holbæk, at han har tjent 7 år ved Helsingør byskriverstue og bl.a. haft magistratssager »under hænde«⁵⁰. Disse fuldmægtige og skrivere omtales næsten ikke i officielle sammenhænge⁵¹, men da byens breve og regnskaber ofte er skrevet af særdeles professionelle hænder, som hverken tilhørte byskriveren eller den, der underskrev dokumenterne, kan man måske formode, at det er her de bl.a. har gjort deres indsats. De har sikkert ofte fået et godt indblik i byens arbejde, og det kunne da også være en anbefaling at have haft en stilling af denne art, hvis man søgte et embede i en købstad.

»Byens betjente«, som både var tilknyttet det kommunale arbejde og retsvæsnen, blev lønnet af kærnerkassen og ansat af magistraten,

eventuelt efter vedtagelse på et rådstuemøde⁵². De fleste funktionærer havde ved siden af lønnen sportler bl.a. fra deres arbejde i forbindelse med retsvæsnet. Ifølge magistraten i Holbæk omfattede de af byen ansatte funktionærer i Holbæk en rådstuetjener med 20 rdl. i årlig løn, en bysvend med 12 rdl. i løn, 2 vægtere, der lønnedes med bidrag, som de selv indkrævede fra byens husejere, samt en natmand og en stoderfoged, der begge boede husfrit, men ikke fik løn⁵³. I folketællingen fra Holbæk 1753 nævnes endnu en vægter og en tambour. I Roskilde oplyser magistraten, at der findes en vagtmester, som får 24 rdl. i årlig løn, en rådstuetjener med 20 rdl. i løn, 2 gade- og 1 tårnvægter, som hver får 13. rdl., 1 tambour, der får 6 rdl., stoderfogden, der får 5 rdl. og 2 rodemestre, der hver får 7 mark⁵⁴. Ifølge folketællingen 1753 havde flere af Roskildes funktionærer et eller andet håndværk som bibeskæftigelse. I Helsingør fandtes en underfoged med 44 rdl. i løn, hvis hovedopgave var at bistå byfogden ved udpantningsforretninger, men som også skulle udføre budtjeneste for magistraten og de eligerede borgere⁵⁵. Endvidere nævnes 2 rådstuetjener med 24 rdl. i løn, 1 tårnvægter med 53 rdl. i løn, samt diverse vægtere der stod under underfogdens ledelse⁵⁶. Desuden havde byfogden en politibetjent boende⁵⁷.

De, der professionelt var beskæftiget inden for byens forvaltning, var altså en meget lille skare. Medregnes embedsmænd, fuldmægtige, skrivere og funktionærer, udgjorde de højst 1% af byens samlede befolkning, og de havde ved siden af arbejdet med bystyret næsten alle væsentlige opgaver i forbindelse med retsvæsnet og opretholdelse af ro og orden. Derimod var de ikke beskæftiget med den del af de fiskale opgaver for staten, som sorterede under forpagtere, der havde deres egen lønnede medhjælp⁵⁸. Der syntes dog at være en – endnu svag – tendens til i stigende omfang at lade arbejdsopgaver udføre ved lønnet arbejdskraft. I Næstved var byskriveren således fast lønnet kæmner, og i Roskilde indførtes fast lønnede rodemestre, hvor begge hverv tidligere havde været udført ved ombud⁵⁹.

Borgerlige ombud

En stor del af de fælles samfundsopgaver løstes gennem borgernes egen arbejdsindsats enten gennem deltagelse i de i lovgivningen påbudte ombud eller ved udførelsen af forskelligt pligtarbejde. Pligtarbejdet modsvarede ofte af en eller anden økonomisk lettelse eller et

honorar. F.eks. skulle nye borgere i Holbæk udføre brolægningsarbejde i stedet for at betale borgerskabspenge, og de fleste steder var brand- og liglav kombineret, således at håndværkere, som var forpligtet til at deltage i brandslukningsarbejde, samtidig havde eneret på ligbæring og fik indtægter heraf. Derimod gav de i lovgivningen påbudte ombud normalt ingen indtægter.

Ved borgerlige ombud forstås offentlige hverv, som en bys borgere er forpligtet til at påtage sig i en begrænset periode⁶⁰. Ordet ombud brugtes ikke i denne betydning i Danmark i 1700-tallet, men⁶¹ anvendes her, fordi der ikke fandtes et tilsvarende præcist udtryk for fænomenet. Udtrykket »byens bestillinger«, der bruges i Danske Lov⁶² og ofte benyttedes af borgerne selv, når de skulle fremhæve deres indsats på dette område, f.eks. i ansøgninger til stillinger, kunne både betyde ombud og de funktionærstillinger, magistraten havde udnævnelsesret til. Ud fra en mere negativ betragtning af de borgerlige forpligtelser kunne ombud også kaldes »personelle besværinger« og indgå i begrebet »borgerlig tyngde«, bl.a. i Danske Lov⁶³ som en fælles betegnelse for de skatter og andre forpligtelser, der kunne pålægges borgerne. Udtrykket personelle besværinger omfattede dog mere end ombud og betød vist ethvert personligt fremmøde også til forhandlinger på rådstuen.

Der var i Danske Lov fastlagt retningslinier for visse centrale ombud, som skulle findes i alle danske købstæder. De centrale ombud var stokkemænd, også kaldet tinghørere, der udpegedes af magistraten, kærneren, som udpegedes af magistraten, de borgervalgte takserborgere, samt de borgervalgte revisorer af kærnerregnskaberne, som indførtes på Sjælland ved reskript af 15/1 1745. Overformynderhvervet skulle egentlig også være ombud ifølge Danske Lov, men på grund af de betingelser, der stilledes til overformyndernes økonomiske soliditet, var det kun få personer, der kunne påtage sig dette hverv, som derfor gerne fik en mere permanent karakter. De centrale ombud var – bortset fra stokkemændene, som var en del af retsvæsnet – samlet om den økonomiske administration af forskellige forvaltningsområder. Til disse ombud kom nogle hverv, der udførtes forskelligt fra by til by, således at samme arbejde i nogle byer udførtes ved ombud, i andre ved betalt arbejdskraft, f.eks. forskellige kirkelige opgaver, fattigforstanderskab og administrationen af indkvarteringen. I praksis udførtes også hvervet som lavsoldermand som borgervalgt

ombud med valg indenfor en mere begrænset kreds. Desuden blev problemer af fælles interesse omkring næringsvæsnet og omkring fordelingen af markjorderne ofte løst under medvirken af mere eller mindre midlertidige borgerudvalg⁶⁴. Borgerne kunne ligeledes deltage i ligningen og opkrævningen af statskatterne 1749 og 1757 og ved ligning af udgifter til fælleskommunale formål, som f.eks. delinkventpenge⁶⁵ og hjælpeskatter til andre købstæder. Derimod deltog borgerne normalt ikke gennem ombud i administrationen af fondsmidler eller i administrationen af havnevæsnet.

Ombuddene gik på skift mellem borgerne i en 1- eller 2-årig arbejdsperiode. Der var hvert år 15-30 borgere engageret i ombud, hvoraf hovedparten udmeldtes på det første rådstuemøde i januar. Borgerne kunne ikke nægte personligt at påtage sig ombud og normalt heller ikke betale sig fra det. I de fleste byer var nye borgere dog fritaget for ombud de første 3 eller 6 år, efter at de havde fået borgerskab.

En undersøgelse af, hvilke borgere, der rent faktisk har deltaget i ombud⁶⁶, viser, at det i Roskilde og Holbæk næsten udelukkende var borgere, der samtidig var grundejere, som udførte borgerlige ombud, og at ca. $\frac{3}{4}$ af de borgere, der var grundejere i de to byer, har haft mindst 1 ombud. Undersøgelsen er i Roskilde foretaget over perioden 1745-56, i Holbæk 1745-65. Borgere, der kun har været stokkemænd, er ikke medregnet, fordi stokkemandshvervet i modsætning til de øvrige ombud ikke skulle udføres af den dertil udpegede personligt. Inddroges stokkemændene i optællingen, ville der blive betydeligt flere deltagere i ombud, der ikke var grundejere. Antallet af borgere, der var grundejere uden at have deltaget i ombud, kunne sikkert nedbringes en del, hvis gennemgangen af ombud udstraktes over en længere periode. I Næstved er optællingen ikke foretaget. I Helsingør er optællingen forsøgt gennemført 1745-56, men der viste sig så store identifikationsproblemer, at den delvis måtte opgives. Det har i Helsingør kun været muligt omtrentligt at optælle borgere, der både var grundejere og havde ombud, og konstatere, at mindst 10 borgere har haft ombud uden at være grundejere, heraf har nogle haft flere ombud.

I nedenstående skema over borgernes deltagelse i ombud er længst til venstre anført det samlede indbyggertal ifølge folketællingen 1753. I næste kolonne angives antallet af borgere i folketællingen 1753 med borgerlige forpligtelser ifølge definitionen af borgere s. 43, dernæst den del af disse borgere, som ifølge folketællingen eller skøde- og

panteprotokollen havde eget hus. I fjerde kolonne anføres antallet af borgere i folketællingen 1753, der var grundejere og havde ombud (undtagen ombud som stokkemand) i perioden 1745-56 (i Holbæk 1745-65) og i sidste kolonne de borgere, der, havde ombud i den pågældende periode, uden at det har været muligt at påvise, at de har ejet et hus.

Borgere i folketællingen 1753, der har haft ombud:

	indbyggere ialt	heraf borgere	heraf b. med hus	heraf b. m. hus og ombud	b. u. hus m. ombud
Holbæk	1064	118	93	71	4
Næstved	1232	127	–	–	–
Roskilde	1500	153	114	84	1
Helsingør	2726	287	–	min.113	min.10

Resultatet svarer i Roskilde og Holbæk til definitionen i Danske Lov 3-3-2 af borgere som næringsdrivende, der »selv holde hus og ildsted« og er for så vidt ikke overraskende i betragtning af den betydning, man overalt i samfundet tillagde ejendomsbesiddelse som forudsætning for personligt ansvar og myndighed. I Helsingør synes man at have lagt mindre vægt på, at ombud udførtes af grundejere, sandsynligvis fordi de mest indflydelsesrige ombud var pålagt de eligerede borgere, der alle var grundejere.

Der findes så godt som ikke oplysninger om, hvordan de borgerlige valg af takserborgere, revisorer og borgerlige udvalg foregik. I Næstved oplyser magistraten, at der var vanskeligheder med at få borgerne til at foretage valgene⁶⁷, men andre steder synes det ikke at have voldt problemer. Et enkelt sted fortælles, at valget af takserborgerne var foregået på den måde, at nogle borgere på forhånd havde indgivet et skriftligt forslag, som blev læst op på rådstuemødet, hvor valget skulle foregå⁶⁸. Da ingen protesterede på mødet, havde magistraten meddelt de pågældende, at de var valgt. Det ses dog ved nedsættelse af borgerudvalg til behandling af særlige spørgsmål, at borgerne udmærket var i stand til uden forberedelse at gennemføre et valg. Da

borgerne i Roskilde på rådstuemødet 15/7 1747 var mødt så talrigt op, at en forhandling ikke var mulig. var de i stand til på samme møde at vælge 24 borgere, som skulle forhandle med de af magistraten valgte 16 borgere, hvilket tyder på en vis rutine i at gennemføre et valg. Af andre sammenhænge fremgår også, at afstemninger efter flertal var velkendt⁶⁹. Valgene til ombud kunne lettes noget af, at der traditionelt fandtes en erhvervskvotering. Kvoteringen plejede at gå ud på, at købmændene havde 1 del af pladserne, håndværkere 2 dele og andre næringsdrivende 1 del. Erhvervskvoteringen overholdtes ikke strengt, især ikke med hensyn til købmændene, som ikke havde den andel i ombuddene, som de vist tidligere havde haft.

Det første ombud, en borger normalt udmeldtes til, var tinghører eller stokkemand, som det kaldtes i de her behandlede byer. Ifølge Danske Lov 1-7-1 og 1-7-2 skulle fogden årligt udskrive 8 stokkemænd af ærlige og uberygtede borgere, som skulle være til stede på tinge til at »fordre« (befordre) rettens sager og udstede tingsvidner. I de her gennemgåede byer var det dog magistraten og ikke byfogden, der udpegede stokkemændene.

I praksis fungerede stokkemandsinstitutionen ikke efter hensigten. Ganske vist udskreves 8 borgere til stokkemænd, samtidig med at andre borgerlige ombud udmeldtes, men det var blevet skik, at de udmeldte stokkemænd i modsætning til andre ombud ikke behøvede selv at udføre hvervet, og også fattige borgere kunne udskrives til stokkemænd. Undersøger man, hvem der rent faktisk mødte som stokkemænd på bytinget, viser det sig, at de mere velhavende borgere, der var udskrevet til hvervet, overhovedet ikke mødte på tinge. I deres sted mødte andre borgere eller daglejere, som ofte var de samme år efter år. I Holbæk var der i 1740erne 15-20 fattige borgere, der nogenlunde konstant fungerede som stokkemænd sammen med de mindst velhavende af de udnævnte stokkemænd⁷⁰. De borgere, der var udmeldt til stokkemænd, betalte så de fungerende stokkemænd for deres ulejlighed. Forholdet var generelt over hele landet og var nogle steder sat i system, så det allerede ved den formelle udmeldelse af stokkemænd i januar blev bestemt, hvem der skulle fungere i praksis (f.eks. i Roskilde). Andre steder indbetaltes penge til byfogden, der sørgede for at skaffe stokkemænd mod betaling. Der er en del beskrivelser af det i indberetningerne til Munthes lovkommission⁷¹, hvor

bl.a. byfoged og borgmester Dorph i Næstved giver en kritisk skildring af systemet⁷². Han fortæller, at de udmeldte stokkemænd lejer forældede, liderlige drankere, døve og halvblinde til at møde for sig. Ved birkeretten tager dommeren betaling for at forsyne retten med stokkemænd og lejer derefter gamle stakler og almisselemmer. Dorph har prøvet efter bytingets møder at spørge stokkemændene, hvad mødet handlede om, men det har de aldrig været i stand til at svare på, ikke engang, når han før mødet har pålagt dem at huske, hvad der foregik. Stokkemandsinstitutionen var altså blevet en understøttelsesforanstaltning uden nogen retslig betydning⁷³.

Ombud i forbindelse med regnskabsvæsnet

Da bestemmelserne i Danske Lov om byernes regnskabsvæsen blev udarbejdet, var det almindeligt, at de direkte skatter til staten lignedes og opkrævedes sammen med byernes interne skatter og blev udredt af kærnerkassen. Statsskatterne fik efterhånden mindre betydning, de ordinære, årlige statsskatter bortfaldt helt 1694, og fra 1720 opkrævedes kun med lange mellemrum ekstraskatter til staten. Bestemmelserne om skatter og regnskaber i købstæderne benyttedes imidlertid fortsat på det nu rent interne regnskabsvæsen, men var ikke længere relevante og gav anledning til forskellige problemer. Dels følte det uretfærdigt, at indbyggere, der ikke var borgere, helt var fri for direkte personskatter, når der ikke udskreves ekstraskatter, dels voldte regnskabsrevisionen efter statsskatternes bortfald problemer.

Regnskabsvæsnet omfattede 3 led, nemlig ligningen, som udførtes af takserborgerne, regnskabet, som i hvert tilfælde teoretisk udarbejdedes af kærneren, og revisionen, som på Sjælland fra 1745 udførtes af 3 borgere.

Takserborgerne

Ligningen af byens interne skatter udførtes som angivet i Danske Lov 3-6-1 af 2, 4 eller 8 takserborgere, valgt af borgerne på årets første rådstuemøde i januar. Ligningen foretoges i februar måned. I Helsingør og Holbæk forelå et budget som grundlag for ligningen, således at det endelige skattebeløb kunne anføres i ligningen, som derefter forelagdes til godkendelse for borgerne. Kom der udgifter i årets løb,

som ikke var indarbejdet i budgettet, skulle de forelægges for de eligerede borgere eller for et rådstuemøde. Budgetterne var dog så kortfattede og primitive, at takserborgerne ikke reelt har haft mange muligheder for at kontrollere, hvad de budgetterede udgifter omfattede⁷⁴ og kun en enkelt gang ses, at takserborgerne er kommet med indvendinger mod en ekstraordinær udgift, som var fremkommet i årets løb⁷⁵. I Næstved og Roskilde brugtes en fiktiv enhed – kaldet ort eller skilling – hvormed man angav den relative beskatning af den enkelte borger. Skattetaksten blev også her fremlagt offentligt eller oplæst på et rådstuemøde, hvor borgerne kunne klage over ansættelsen, og magistraten tage stilling til, om ligningen var forsvarlig. Var ligningen udarbejdet efter forholdstal, blev kærnerkassens udgifter lignet på borgerne, efterhånden som der blev brug for pengene. Beløbet blev altid tiltrådt på et rådstuemøde.

Takserborgerposterne var ofte besat efter erhvervsfordeling, således at en af takserborgerne normalt var købmand, ca. halvdelen var håndværkere, og en fjerdedel repræsenterede andre erhverv. I Holbæk var der altid en avlsmand, i Roskilde altid en møller og i Helsingør altid en færgemand blandt takserborgerne. I Helsingør skulle takserborgernes formand være en af de eligerede, men der behøvede ikke at være en købmand blandt takserborgerne. I de andre købstæder var det oftest, men ikke altid, købmanden, der som den mest skrivekyndige var formand.

Takserborgernes beslutningsmuligheder lå i afgørelsen af, hvem der var skattepligtige, hvilket gav anledning til mange sammenstød, fordi takserborgerne gerne satte så mange af byens indbyggere i skat som muligt. Især bevillingshaverne var meget imod at skulle deltage i skatterne – som nævnt under kapitlet om rådstuemøder muligvis mere af prestigemæssige end af økonomiske grunde. Desuden kunne takserborgerne i et vist omfang skønne over næringens størrelse⁷⁶. Takserborgernes muligheder for at foretage ændringer i fordelingen af skattebyrden indskrænkedes dog af, at udgangspunktet skulle være forrige års ligning, som kun måtte ændres, hvis der forelå en begrundelse for det i den næringsdrivendes økonomiske forhold⁷⁷.

Magistraten kunne ikke ændre takserborgernes ligning, heller ikke selvom den stred imod lovgivningen. På det rådstuemøde, hvor ligningen fremlagdes til godkendelse, kunne borgerne klage over ligningen. Magistraten kunne derefter henstille, at ligningen ændredes, hvis

magistraten fandt det rimeligt, men nægtede takserborgerne at foretage en ændring, havde hverken magistrat eller borgere anden udvej end at anlægge sag mod takserborgerne. Magistraterne ytrede megen utilfredshed med ordningen i indberetningerne til Munthes lovkommission⁷⁸, hvor der kommer forslag om, at magistraten får ret til at foretage ændringer i ligningen, at magistraten selv udfører ligningen, eller at afgørelsen af uoverensstemmelser henlægges til stiftamtmandens afgørelse. Heller ikke stiftamtmanden kunne eller ville administrativt gribe ind i takserborgernes afgørelser. Det fremgår bl.a. af et brev fra stiftamtmanden til Skelskør 1753⁷⁹, hvori stiftamtmanden nægtede at approbere byens skattetakst, fordi hans godkendelse, selv om nogen er »fornærmet« ved ligningen, er ubillig og til ingen nytte. Uovervindelige modsætninger mellem magistrat, takserborgere eller borgere kunne altså formelt kun afgøres ved en retssag. Kunne magistraten ikke acceptere ligningen, klarede man dog i praksis ofte problemerne på den måde, at magistraten lod borgerne vælge et nyt hold takserborgere, som så udarbejdede en ny ligning⁸⁰.

Uoverensstemmelserne angik ofte små beløb, og reelt var takserborgernes magt ikke stor. Normalt betragtedes hvervet ligesom andre ombud mere som en byrde end som en rettighed, og der var bl.a. i Næstved problemer med at få tilstrækkeligt kvalificerede borgere til hvervet⁸¹.

Kæmneren

Det var magistraten og ikke borgerne, der årligt udmeldte en kæmner, som kunne have 2 eller flere medhjælpere, der også udmeldtes af magistraten⁸². Kæmnerens opgave bestod i – eventuelt med rodemestres eller kvartermestres hjælp – at indkræve byens skatter på grundlag af de af takserborgerne udarbejdede ligninger. Var ligningen udarbejdet efter forholdstal og ikke efter budget, var det kæmnerens opgave at gøre opmærksom på, når der manglede penge i kassen, og efter indhentet tilladelse ved et rådstuemøde at udregne skattebeløbene efter ligningens forholdstal. Han udbetalte penge fra kæmnerkassen efter magistratens skriftlige anvisning, men havde ikke indflydelse på, hvilke udgifter der skulle afholdes. Derimod kunne han ofte have tilsyn med og ansvar for, at pengene anvendtes efter hensigten, f.eks. at det anviste arbejde var blevet udført forsvarligt, eller at indkøbte

materialer havde en ordentlig kvalitet. Endelig skulle han i januar måned det følgende år aflægge regnskab for kassen. Regnskabsarbejdet oversteg langt de fleste kæmneres formåen, og det er, så vidt det kan ses på skriften, også kun sjældent, at kæmneren selv har udarbejdet regnskabet. Normalt har kæmneren opbevaret kassen og har sørget for at få kvitterede bilag for ind- og udbetalinger – eventuelt med hjælp fra skrivekyndige –, hvorefter regnskabsføringen har været overladt byskriveren eller en anden kyndig mand mod betaling, der ydedes af kæmnerkassen eller af kæmneren selv.

Kæmnerne i Holbæk var i begyndelsen af 1740erne hovedsagelig købmænd eller velstående håndværkere, men efter indførelsen af revisorer 1745 gik magistraten over til udelukkende at udnævne småhåndværkere til kæmner. Mange af dem skrev deres navn under kæmnerregnskabet med vaklende skrift, og 3 af dem kunne ikke skrive deres eget navn⁸³. I kæmnerregnskabet er afsat penge til regnskabsførelsen, som dog ikke er udført af samme skriver fra år til år.

I Roskilde fandtes foruden en kæmner en 1. og 2. kæmnerassistent. Der fandt efterhånden en oprykning sted til selve kæmnerhvervet, hvorved opnåedes en vis oplæring til arbejdet. Det forudsattes, at kæmneren kunne skrive. En enkelt kæmner, som påstod, at han ikke kunne skrive, måtte betale sig fri for kæmnerhvervet med 20 daler efter en del diskussion på et rådstuemøde, om det tilladelige heri⁸⁴. Regnskaberne er skrevet af samme, rutinerede skriverhånd år efter år, men revisionsantegnelserne er besvaret af kæmnerne selv, der altså tilsyneladende i praksis har kendt og forstået regnskabet. Af kæmnerne 1745-56 var 2 købmænd, 8 håndværkere, 2 vognmænd og 1 brygger. Desuden måtte en købmand 1750 indtræde i stedet for en håndværker, som ikke kunne klare arbejdet. Magistraten valgte meget ofte kæmnerne blandt de nærmest foregående års takserborgere og har således fulgt borgernes intentioner op.

I Helsingør udnævntes, foruden en kæmner, 4 lægds mænd for de 4 fjerdinge til hjælp ved skatteopkrævningen. Kæmnerne, hvoraf kun en enkelt var købmand, resten bagere eller håndværkere, har heller ikke her selv udarbejdet regnskaberne, som er skrevet med en professionel hånd. Nogle af dem har svært ved at skrive deres navn⁸⁵, andre har selv kunnet besvare revisionsanmærkninger⁸⁶. I Næstved udførtes kæmnerarbejdet af byskriveren, som til hjælp havde 5 fjerdingsmænd,

udmeldt af magistraten. Byskriveren stillede som betingelse for at påtage sig arbejdet, at han ikke blev draget til ansvar for andet end selve kasseregnskabet, og at han fik refusion for ubetalte skatter⁸⁷.

Kæmneren havde således slet ikke den centrale stilling, som hvervet senere fik i bystyret. Han havde ikke pligt til at gribe ind over for magistratens dispositioner og gjorde det heller aldrig, men havde, hvad der kunne være tungt nok for den enkelte borger, alene ansvar for kassen og de dertil foretagne ind- og udbetalinger. Kæmnerhvervet var først og fremmest et stykke arbejde, der skulle udføres. Det bestod i kassererarbejde uden bogholderi, og dets betydning og ansvar var begrænset, men det gav dog den borger, der udførte det, mulighed for at få et indblik i byens forvaltning.

Revisorerne

Bestemmelserne i Danske Lov 3-6-7 om regnskabsrevisionen, der forudsatte, at magistraten indsendte regnskaberne til revision i Rentekammeret, opfattedes kun som gældende statsskatteregnskaber. Kæmnerregnskaber revideredes ikke centralt før 1773⁸⁹. Indtil 1745 havde nogle borgere udpeget af magistraten underskrevet kæmnerregnskaberne sammen med magistraten ifølge Danske Lov 3-5-1. Deres revision bestod hovedsagelig i en kontrol af kæmnerens arbejde, mens der ikke var fastlagt nogen formel mulighed for at påtale magistratens anvisninger til kæmneren. Da magistraternes økonomiske dispositioner havde givet anledning til klager, foranledigede Sjællands stiftamtmand, at der udsendtes et reskript af 15. januar 1745, der indførte en borgervalgt revision på 3 mand i de sjællandske købstæder. Revisorerne kunne både gøre bemærkninger til kæmnerens regnskabsførelse og til magistratens beslutninger. Når revisorerne havde gennemgået regnskaberne, skulle magistraten, efter at kæmneren havde haft lejlighed til at udtale sig, decidere vedrørende bemærkninger til kæmnerens arbejde. Var der bemærkninger til forhold i regnskaberne, som var afhængige af magistraten, skulle regnskaberne videresendes til stiftamtmandens decision.

I Holbæk kom ordningen ikke til at fungere efter hensigten. Ifølge rådstueprotokollen, som først er bevaret fra 1758, udmeldtes revisorerne ikke på rådstuemøder. Revisorerne, hvoraf der kun var 2, var de samme adskillige år i træk. De var, bortset fra det første år, alle købmænd, som havde nær forbindelse til magistraten⁹⁰. Revisorerne

havde udelukkende bemærkninger til kærnerens regnskabsførelse. I Roskilde valgtes revisorerne af borgerne ofte blandt de nærmest foregående års kærner eller blandt tidligere revisorer, således at de i forvejen havde nogen erfaring med regnskaberne. Købmændene udgjorde kun en sjettedel af det samlede antal revisorer 1745-56, resten var møllere og håndværkere. Revisorerne i Roskilde havde ikke anmærkninger til magistratens dispositioner, men borgmesteren i Roskilde har sandsynligvis sørget for, at der ikke gaves anledning til kritik.

I Næstved blev revisorerne valgt af borgerne på rådstuemøderne, også efter at eligerede borgere var indført i Næstved. Især i begyndelsen af 1750erne havde revisorerne mange regnskabsbemærkninger, som medførte, at regnskaberne indsendtes til stiftamtmandens decision, men fra 1754 synes de at have accepteret forklaringerne til regnskabet. I Helsingør valgtes revisorerne af og blandt de eligerede uden borgernes medvirken. Da de eligerede ikke valgtes af borgerskabet som helhed, men af magistraten efter de eligeredes egen indstilling, må den borgerlige indflydelse betegnes som begrænset. Dette medførte dog ikke som i Holbæk enighed mellem revisorer og magistrat. Tværtimod var de mange antegnelser særdeles kritiske over for magistraten, som hvert år måtte sende kærnerregnskaberne til stiftamtmandens decision.

I sine decisioner til regnskaberne støttede stiftamtmanden ofte magistraten på den måde, at han anmodede revisorerne om at acceptere de allerede afholdte udgifter. Samtidig gjorde han det dog klart, at enhver udgift skulle have hjemmel enten i lovgivningen eller i en vedtagelse af borgerskabet, og han forlangte i konkrete tilfælde, at en uhjemlet udgift, inden den igen afholdtes, skulle forelægges borgerne. Hvor revisionen kom til at fungere, betød den gennem stiftamtmandens holdning til den en afgjort styrkelse af den borgerlige indflydelse i forhold til magistraten. Et gennemsyn af rådstueprotokollerne fra andre byer end de her gennemgåede tyder imidlertid på, at der var adskillige byer, hvor valget af revisorer ligesom i Holbæk ikke foretoges af borgerskabet⁹¹.

De eligerede borgere

Da tanken om at genindføre borgerudvalg i lighed med de udvalg, som enkelte steder bl.a. i Helsingør havde overlevet fra tidligere århundrede, opstod i første halvdel af 1700-tallet, var hensigten at skabe en kontrol med byfogderne i de købstæder, hvor byfogden alene udgjorde bystyret. I 1720'erne indførtes således formænd – eller eligerede borgere, som de senere kaldtes – i alle de fynske købstæder, der ikke havde rådmænd. Forsøget mislykkedes⁹², og ordningen ophørte hurtigt igen. Derefter gik det langsomt med indførelsen af eligerede, men kort før 1750 genoptoges sagen af stiftamtmand Witt i Viborg, vistnok efter norsk forbillede⁹³. Witt begrundede i sin korrespondance med kancelliet ønsket om nyordningen med, at magistraterne i Viborg og Nibe fungerede dårligt, og at han mødte megen utilfredshed med bystyret fra borgerne side. Da stiftamtmand Holger Skeel i efteråret 1750 var blevet udnævnt til stiftamtmand over Sjælland tog også han ideen op og indførte på sine embedsrejser det følgende år eligerede borgere i 7 sjællandske købstæder, nemlig Næstved, Køge, Skelskør, Nykøbing Sjælland, Præstø, Stege og Vordingborg. Skeel korresponderede ikke med Danske Kancelli om sagen, så hans hensigt med ordningen fremgår kun indirekte, bl.a. af hans instruks til de eligerede og af spredte bemærkninger i rådstueprotokollernes referater af den introduktion, han mundtlig gav borgerne på sin rundrejse.

Ifølge Skeels instruks til de eligerede var det de eligeredes opgave at træde i stedet for borgerskabet i de tilfælde, hvor borgerskabets mening skulle indhentes, f.eks. med hensyn til kærnerkassens udgifter, samt at formidle borgerskabets ønsker og klager over for magistrat og stiftamtmand og deltage i udarbejdelsen af specialligninger⁹⁴. Der ligger i dette ingen udvidelse af den borgerlige indflydelse på administrationen ved inddragelse af nye sagområder eller ved nogen øget kontrol med bystyret. I stiftamtmandens mundtlige introduktioner er det den samme hensigt, der er understreget. De eligerede skal træde i stedet for borgerskabet for at »observere deres nytte og gavn på alles vegne⁹⁵« og »afgøre de disputer, som imellem borgerskabet indbyrdes er⁹⁶«. Sjællands stiftamtmand synes da også kun at have indført ordningen i de købstæder, hvorfra der indløb mange klager, eller hvor det var vanskeligt at få gennemført beslutninger på rådstuemøderne på grund af uenighed eller ligegyldighed fra borgerne side,

mens der ikke er tale om at indføre eligerede i købstæder som Roskilde og Holbæk, der sjældent påkaldte sig stiftamtmandens opmærksomhed.

Da indførelsen af eligerede borgere kan betyde en væsentlig ændring i bystyrets struktur, som det fremgår af Helsingørs eksempel, er i det følgende foretaget en undersøgelse af, hvilke virkninger ordningen fik i 1750'erne ved en gennemgang af rådstueprotokollerne til 1758 i de sjællandske købstæder, hvor de eligerede indførtes af Skeel. Den ordning Skeel indførte i de sjællandske købstæder, blev dog fra starten væsentlig forskellig fra ordningen, som den eksisterede i Helsingør, fordi det allerede i instruksen blev bestemt, at det var borgerne selv, der skulle foretage nyvalg af eligerede, og at borgerne fortsat skulle vælge takserborgere og revisorer.

Det kan ikke med sikkerhed ses, hvorledes sammensætningen af de eligerede blev, fordi kun deres navn og ikke deres erhverv er anført, men det lader til, at sammensætningen ved den første udvælgelse nogenlunde fulgte erhvervskvoteringen. Formodentlig under påvirkning af stiftamtmanden, der nøje fulgte den første udvælgelse, syntes der dog at være en overvægt af købmænd. De eligerede valgtes for livstid, men da en del trak sig tilbage, skete der af og til nyvalg, hvor hovedsagelig håndværkere blev valgt.

I Næstved indførtes der 8 eligerede borgere i 1751. I de første par år derefter optrådte de jævnlige på rådstuen i forhandling med magistraten om byens marker og om fastsættelse af næringstakster⁹⁷. Det er sager af en karakter, som det var almindeligt at overlade til mindre udvalg af afgøre. En enkelt gang i 1752 blev de brugt af revisorerne af kærnerregnskabet, der anmodede de eligerede om hjælp til at få afskaffet nogle unødvendige udgifter, uden at der dog kom resultat af sagen⁹⁸. De deltog ikke i forhandlinger, der angik købmændene⁹⁹, og i andre forhold optrådte de meget sjældent, efter 1754 kun på stiftamtmandens opfordring¹⁰⁰. Der skete dog fortsat nyvalg af eligerede og i 1758 har de 8 borgere anbefalet, at Dorph udnævnes til byfoged¹⁰¹. Det forhold, at en af de eligerede 1758 bad om at måtte blive afløst, fordi han ikke kunne læse og skrive¹⁰², tyder også på, at de havde en funktion. Borgerskabet deltog efter indførelsen af eligerede i forhandlinger på rådstuen i næsten samme omfang som tidligere, og de eligeredes aftaler med magistraten forelagdes altid til borgernes godkendelse på et rådstuemøde. At borgerskabet i praksis selv foretog

valg af takserborgere og revisorer fremgår bl.a. af en episode i 1756, da en af de eligerede uden sin viden og meget mod sin vilje valgtes til takserborger¹⁰³.

I Skelskør var der før indførelsen af eligerede megen uenighed blandt byens borgere indbyrdes. Borgerne mødte flittigt op på rådstuemøderne, men det var næsten umuligt at få vedtaget selv de mest nødvendige ting »som her faldt strid og uenighed mellem det forsamlede borgerskab«, »formedelst en del af det forsamlede borgerskab ... som vil reformere alle slags byens sager og opirre snart hele borgerskabet uden at give noget skriftligt til kende, hvorudi deres pretentioner bestod«¹⁰⁴. Alle afgørelser måtte appelleres til stiftamtmanden, der midt i 1751 indførte 6 eligerede valgt af borgerne til at afgøre stridighederne¹⁰⁵. I den følgende tid behandledes alle sager på rådstuemøderne sammen med borgerne, men borgerskabet selv henviste afgørelser, som de ikke kunne blive enige om, til de eligerede¹⁰⁶. Det bestemtes også ved indførelsen af de eligerede i Skelskør, at de skulle holde »konference« på egen hånd og tilkalde byfogden, når de ønskede det. Det ses ikke, om de eligerede har holdt sådanne møder og på eget initiativ taget sager op, men kort efter de eligeredes tiltrædelse oplæste byfogden på et rådstuemøde for borgerne en række regler for god opførsel, som de eligerede udmærket kunne tænkes at stå bag, f.eks. er der bestemmelser om, at borgernes stalde skal holdes rene, at der ikke må sælges spiritus efter kl. 10, at der ikke må arbejdes om søndagen m.m.¹⁰⁷. Imidlertid svandt antallet af eligerede i Skelskør hurtigt ind. I begyndelsen af 1752 var der kun 4 tilbage¹⁰⁸, og da en af de eligerede kort efter blev byfoged, var der kun 3. Deres optræden blev sjældnere, og fra maj 1755 forekommer de ikke mere, selvom der i flere tilfælde kunne være god grund til at inddrage dem. Da det 1758 ikke var muligt at få vedtaget takserborgernes ligning, forlangte byfogden f.eks. et nyt hold takserborgere udmeldt i stedet for at henvise sagen til de eligerede, selvom det havde været en oplagt fremgangsmåde, der i 1751-52 havde været benyttet med held¹⁰⁹.

I de øvrige købstæder, hvor der indførtes eligerede, gik det ikke meget bedre. I Præstø og Nykøbing Sjælland ophørte ordningen hurtigt igen¹¹⁰, i Vordingborg og Stege var der en vis aktivitet omkring de eligerede i den første tid efter deres tiltræden, men derefter nævnes de kun sjældent og hovedsageligt i forbindelse med supplerende valg til udfyldelse af deres rækker. Borgerne fortsatte alle steder i samme

omfang, som de plejede med at vælge takserborgere og revisorer og forhandle med magistrat eller byfoged om udgiftkrævende foranstaltninger, markernes drift m.m.¹¹¹.

De eligerede borgere kan måske betragtes som forløbere for den institution, som senere bliver bærer af demokratiseringen på lokalt plan, men i midten af 1700-tallet må indførelsen af disse borgerlige repræsentationer mere opfattes som et forsøg på at opretholde den bestående borgerlige medvirken i forvaltningen end som tilløb til demokratisering, også selv om de eligerede valgtes af borgerne. De eligerede fik i de første tiår efter deres indførelse kun ringe betydning, men en del steder fortsatte deres eksistens trods alt. Stiftamtmanden forsøgte de første par år at følge sagen op ved i konkrete tilfælde at pålægge bystyret at rådføre sig med de eligerede, men fra omkring 1756 sker det vist ikke mere. Magistrater og byfogder er tilsyneladende velvilligt indstillet over for de eligerede, som da heller ikke betød nogen indskrænkning i deres beføjelser. Den største vanskelighed for ordningens gennemførelse var sandsynligvis borgernes egen passivitet over for den, der især kom til udtryk gennem deres modstand mod at være eligerede, eller som eligerede at påtage sig ekstra arbejde¹¹².

Vurdering af borgernes indflydelse på den økonomiske og materielle forvaltning

Både for det 17. og det 19. århundredes vedkommende foreligger undersøgelser, der påviser købmændenes dominerende indflydelse i henholdsvis rådet og blandt de eligerede borgere¹¹³. Ved en bedømmelse af den borgerlige deltagelses betydning i bystyret kan det derfor være rimeligt først at se på købmændenes andel i forvaltningen.

I kapitel I er bl.a. redegjort for købmændenes andel i magistratsmedbederne. Det ses, at af ialt 26 magistratsmedlemmer var 8 eller muligvis 9 oprindelig købmænd, og at 7 af rådmændene var købmænd, samtidig med at de varetog rådmandshvervet. Det er dog også klart, at det var vanskeligt at opretholde købmændenes deltagelse i magistratsarbejdet i 1750erne. Flere af dem forlod magistraten i dette tiår af hensyn til deres borgerlige næring eller deltog som vicerådmænd kun lejlighedsvis i arbejdet.

Erhvervskvoteringen medførte, at købmændene, der udgjorde en meget lille del af byens befolkning, var forholdsvis bedre repræsenteret i ombuddene end andre erhverv, men det betød ikke, at de spillede en dominerende rolle i arbejdet. Overformynderiet, som krævede, at der kunne stilles økonomisk sikkerhed, var næsten altid tillagt en købmand, som havde hvervet gennem mange år. Købmændene i almindelighed var dog ikke særlig villige til at påtage sig overformynderiet, der kunne medføre meget besvær og en vis økonomisk risiko¹¹⁴. Blandt kærnerne var der i alle byer meget få købmænd. Af takserborger- og revisorhvervene, som var de ombud, der kunne give indflydelse, besatte købmændene i Roskilde i en 12-årig periode 6 af ialt 36 revisorpladser og 16 af ialt 144 takserborgerpladser¹¹⁵. I Helsingør havde købmændene 8 af ialt 36 revisorpladser og kun 6 af ialt 92 takserborgerpladser. I Holbæk var revisorerne som nævnt nogle få købmænd, der var udpeget af magistraten, og købmændene havde altid 1 af de 4 takserborgerpladser. Købmændene var normalt ikke bedre repræsenteret i de midlertidige udvalg, der nedsattes med henblik på særlige formål, eller blandt de eligerede borgere, så vidt det har været muligt at konstatere i de købstæder, hvor de fandtes.

Der var imidlertid i alle købstæder nogle få købmænd og eventuelt enkelte borgere med andet erhverv, som gjorde sig stærkt gældende i det offentlige arbejde. De havde ikke alene mange af de almindelige ombud på deres stands vegne, men blev af magistraten benyttet til andre opgaver f.eks. til midlertidig konstitution i forskellige embeder. Det gælder dels de købmænd, som senere blev rådmænd, f.eks. Niels Dahl i Helsingør, Matthias Hansten i Næstved og Hans Ditzel og Gustav Ortved i Holbæk. Herudover var der enkelte købmænd og i Helsingør en garver, Hans Peter Frøde, som synes at have brugt en meget stor del af deres tid med offentligt arbejde uden at have haft noget egentligt embede. Det var bl.a. ofte disse mænd, der påtog sig overformynderhvervet. Et særlig udpræget tilfælde var købmand Jacob Baden i Holbæk, der ved sin død 1760 var kirkeværge, overformynder, kontrollør for toldforpagteren og fuldmægtig for konsumtionsforpagteren¹¹⁶. Han har ikke været borgervalgt takserborger, men han har været revisor af kærnerregnskaberne 9 gange, har af magistraten været udpeget til købstadens kommercekollegium 1736¹¹⁷ og har på magistratens anbefaling været konstitueret til at varetage konsumtionsforpagtningen 1749-51, da konsumtionsforpagteren var

død i begyndelsen af en forpagtningsperiode¹¹⁸. De købmænd, der påtog sig særlig mange offentlige hverv, hørte normalt ikke til de mest velhavende og har muligvis været mennesker, som har aspireret til en embedsmandsstilling¹¹⁹.

I Holbæk har alle byens købmænd deltaget i ombud mere end 1 gang. I Roskilde havde omkring halvdelen af købmændene i den undersøgte periode kun et enkelt ombud, og 5 af de købmænd, som er nævnt i folketællingen 1753, havde alene været udmeldt til stokkemænd – et hverv de betalte sig fra. De pågældende 5 købmænd gjorde sig iøvrigt ikke på nogen måde offentligt gældende, heller ikke på rådstuemøderne eller i de udvalg, som nedsattes på rådstuemøderne. I Helsingør deltog kun 5 af kræmmerlavets 15 medlemmer i andet offentligt arbejde end kræmmerlavets egne sager. Købmændene udgjorde en meget lille del af byernes befolkning, og set i relation hertil var de langt stærkere repræsenteret i købstadstyret end noget andet erhverv. Tager man udgangspunkt i magistraterne og de borgerlige repræsentationers sammensætning synes de imidlertid ikke at have domineret hverken i kraft af antal eller indflydelse. Der har muligvis været en lille gruppe af personer, som levede på grænsen mellem købmandshvervet og embedsstanden, og hvorfra en væsentlig del af købmandsrepræsentationen både i magistraterne og de borgerlige ombud er rekrutteret. Derimod synes de mest velhavende af købmændene at have undgået offentlig fremtræden i forbindelse med købstadadministrationen. Dette indtryk bekræftes også af enkelte beklagelser i indberetningerne til Munthes lovkommission¹²⁰. De beslutninger, der blev truffet, og de beløb, der var involveret i lokaladministrationen på købstadplan, kan heller ikke have haft større betydning for de mere velhavende købmænd. De for handelen afgørende beslutninger blev truffet på et mere centralt plan og formodentlig delvis uden for det af Danske Kancelli dominerede administrationsapparat.

Det fremgår af kapitel III, at inden for den begrænsede kreds, som de ejendomsbesiddende borgere udgjorde af købstadens samlede befolkning, var et bredt udsnit af borgere med forskellige erhverv impliceret i købstadforvaltningen, især gennem deres deltagelse i ombud, men i sjældnere tilfælde også gennem deltagelse i forhandlinger på rådstuemøder. Borgernes medvirken i købstadadministrationen betød, dels at

de ydede en arbejdsindsats, dels at de blev et formelt integreret led i forvaltningsapparatet og derved fik indflydelse på og, hvad der set fra overordnede instansers synspunkt formodentlig var nok så vigtigt, blev forpligtet af de trufne afgørelser. Borgernes deltagelse var ganske vist noget modvillig, men var der sager, som af borgerne følte væsentlige, havde de en legal mulighed for medbestemmelse, som de i en hel del tilfælde benyttede sig af. Systemet var for så vidt hensigtsmæssigt, som de mundtlige forhandlinger, der var grundlaget for det, passede godt i et samfund, hvor kun en mindre del af befolkningen kunne læse og skrive. Det betød desuden, at beslutninger, der var truffet efter fælles overenskomst, kunne gennemføres uden anvendelse af et magtapparat, som man ikke havde og formodentlig heller ikke ønskede at få.

Svagheden ved det synes at være, at det ikke var tilstrækkelig effektivt, hvilket især mærkedes i småbyer med en befolkning, der ikke helt magtede opgaverne, og at det, i den udformning det havde, ikke var tilstrækkelig rummeligt i en by med en større befolkning og et mere specialiseret erhvervsliv. Selv et erhverv som handelen, der var centralt for købstædernes næringsliv, faldt delvis uden for systemet i de større byer. Der mangler her en undersøgelse af beslutningsprocesserne omkring de befolkningsgrupper, som ikke var omfattet af det borgerlige selvstyre, især af overklassen i de større byer, som må have haft andre muligheder for at gøre deres indflydelse gældende. Desuden burde det undersøges, i hvilket omfang borgere, der hørte under systemet, har benyttet sig af kanaler uden om det lokale forvaltningsapparat, og hvilken betydning dette har haft.

Kapitel IV

Administrationen af de offentlige stiftelser

De offentlige stiftelser, hvortil regnedes kirker, skoler, hospitaler og fattigvæsen, havde traditionelt nær tilknytning til kirken, og de embedsmænd, som udførte det daglige arbejde, regnedes – bl.a. med hensyn til jurisdiktion og beskatning – som tilhørende gejstligheden. Administrationen af de materielle forhold omkring de offentlige stiftelser i købstæderne var imidlertid adskilt fra den gejstlige administration og helt eller delvis henlagt til en verdslig bestyrelse¹, der kaldtes inspektion. Efter ordlyden i den i 1750 gældende lovgivning for de enkelte sagområder² bestod den lokale ledelse af de offentlige stiftelser i købstæderne af magistraten eller en repræsentant for magistraten, sognepræsten og 2 repræsentanter for borgerne (fattigforstandere og kirkeværger). I ledelsen af latinskolerne og hospitalerne erstattedes den borgerlige repræsentation af de embedsmænd, som stod i spidsen for institutionerne, d.v.s. rektor eller hospitalsforstander. Hvis kun et enkelt medlem af magistraten indgik i inspektionerne, som det var bestemt i fattiglovgivningen 1708, havde magistraten som helhed en tilsynsførende opgave og fungerede som appelinstans. Når hele magistraten eller – hvor der ingen magistrat var – byfogden indgik i inspektionerne, var der ikke i denne ordning plads til nogen tilsynsførende myndighed på lokalt plan.

Lovgivningen for de forskellige sagområder angik imidlertid hovedsagelig iværksættelsen af praktiske foranstaltninger og kunne ikke følges konsekvent i den økonomiske administration. En væsentlig grund hertil var, at de kapitaler, som var det økonomiske fundament for de offentlige stiftelser, ofte var af privat oprindelse og skulle bestyres efter særlige fundatsbestemmelser, som kunne gå på tværs af de forskellige inspektioner. Der fandtes desuden fælles regler for hospitalers, skolers og fattigvæsnets regnskabsaflæggelse i forordningen 23/2 1748, som også benyttedes ved aflæggelse af kirkeregnskaberne. Når forordningen ikke ifølge dens overskrift omfatter kirke-

regnskaberne, beror det formodentlig på en fejlskrift i den endelige koncept til forordningen³. Forordningen 1748 bestemte, at regnskabsføreren havde samme ansvar for regnskabsaflæggelsen som kongelige regnskabsbetjente, d.v.s. at han havde et selvstændigt ansvar for regnskaberne og bl.a. ifølge forordningen på egen hånd kunne appellere regnskabsdecisioner til Højesteret. Regnskabsføreren skulle desuden indsende ekstrakter af regnskaberne til Rentekammeret, som dog hverken havde eller udøvede nogen kompetence i denne forbindelse⁴. Når regnskabet var afsluttet, skulle det revideres lokalt og indsendes til decision hos stiftsøvrigheden⁵.

Regnskabsforordningen 1748 forudsætter, at der foruden stiftsøvrigheden, som altid havde den deciderende myndighed, lokalt findes 2 af hinanden uafhængige instanser i et hierarkisk system, nemlig regnskabsbetjenten og en tilsynsførende og reviderende instans. Forordningen er formuleret med forsigtig hensyntagen til lokale variationer i styreformerne, således at det ikke helt præciseres, hvem det er, der skal udføre opgaverne eller har det endelige ansvar. Den reviderende instans kaldes »inspektørerne eller de, der reviderer regnskaberne«, og regnskabsføreren kan være lønnet, have arbejdet i kraft af sit embede eller udføre det som borgerligt ombud. Regnskabsforordningen er ikke i overensstemmelse med fattiglovgivningen 1708, hvor det pålægges fattiginspektionen, bestående af sognepræsten, et magistratsmedlem og nogle borgerlige fattigforstandere, at aflægge regnskaberne og magistraten at føre tilsyn med inspektionen. Forordningens forbehold med hensyn til revisionen synes dog mere at være beregnet på, at forordningen skulle kunne tilpasses særlige fundatsbestemmelser end på kendskab til fattiglovgivningen.

Regnskabsforordningen er udarbejdet af stiftamtmand Gersdorff på Sjælland, der ligesom sine nærmeste efterfølgere i embedet havde den opfattelse, som de i konkrete tvivlstilfælde altid søgte at realisere, at inspektionerne skulle bestå af hele magistraten og sognepræsten, mens en borgerlig repræsentation på lige fod med magistrat og sognepræst kun kommer på tale i købstæder, hvor der ikke fandtes magistrat. Hvor stiftamtmandens ønske fulgtes, blev personkredsen i de forskellige inspektioner sammenfaldende, og der fandtes kun én inspektion, som kaldtes Inspektionen for de publikke stiftelser. Borgernes deltagelse bestod i gennem ombud at udføre det praktiske arbejde, som inspektionen pålagde dem, hvis dette arbejde ikke

udførtes af lønnede funktionærer eller embedsmænd. Modsigelserne i lovgivningen kombineret med forskellige lokale traditioner medførte mange variationer i administrationen af de offentlige stiftelser. Resultatet var, at der hyppigt ses uoverensstemmelser mellem administrationens formelle grundlag og dens praksis, som det vil fremgå af den følgende analyse af, hvem der rent faktisk synes at have haft indflydelse på administrationen af de offentlige stiftelsers penge.

Kildematerialet

I en del tilfælde omtales formelt afholdte møder, hvor inspektionernes medlemmer eller andre involverede har truffet beslutninger, men beslutningerne blev normalt ikke nedfældet skriftligt. Et enkelt sted omtales ganske vist en »Samlingsprotokol«, som må have indeholdt mødereferater⁶, men bl.a. en episode i Holbæk 1753, hvor sognepræsten forlanger skriftlige referater, og stiftsøvrigheden resolverer, at mundtlig kommunikation er tilstrækkelig⁷, viser, at skriftlige beslutningsreferater var undtagelsen. Der findes da heller ikke bevaret forhandlingsprotokoller fra denne tid i de her behandlede købstæder. Den følgende gennemgang bygger derfor først og fremmest på regnskaberne, der kan findes i nogenlunde ubrudte rækker i rådstuearkiverne, inspektionernes arkiver eller stiftsøvrighedens arkiv – oftest flere steder –, samt i enkelte tilfælde i sognepræstens arkiv. Regnskaberne i de forskellige arkivfonde kan afspejle forskellige stadier i regnskabsføringen, således at rådstuearkiverne indeholder regnskabsførers konceptregnskaber, underskrevet af regnskabsføreren. For så vidt regnskabsbilagene er bevaret, findes de også i rådstuearkivet, men ikke altid henlagt i direkte forbindelse med regnskaberne. På bilagene kan findes påtegninger fra dem, der har foretaget udbetalinger eller har indkrævet penge. Hovedregnskaberne udarbejdedes enten af den daglige regnskabsfører eller af inspektionerne og revideredes lokalt, før de indsendtes til stiftsøvrighedens decision i 2 eksemplarer, hvoraf det ene blev returneret til inspektionen. I inspektionernes arkiver kan derfor findes både konceptregnskaber og deciderede regnskaber med revisorernes antegnelser. De reviderede regnskaber med stiftsøvrighedens decisioner, der giver mange oplysninger om stiftsøvrighedens holdning til arbejdets udførelse, kan

desuden findes i stiftsøvrighedens arkiv⁸. Da regnskaberne ofte var flere år forsinket, kan revisionsbemærkninger og decisioner for flere årgange være samlet i et enkelt regnskab, men i nogle tilfælde mangler de og må formodentlig have været ført på et særligt ark papir. Især i Holbæk og Næstved fattigregnskaber har manglende antegnelser gjort det vanskeligt at konstatere med sikkerhed, hvem der havde ansvar for regnskaberne.

I undersøgelsen af udlånsvirksomheden er udover regnskaberne også benyttet skøde- og panteprotokoller, som i forbindelse med tinglysning af lånene kan have en mere præcis angivelse af, hvem der stod som ansvarlige for udlånene. Da skøde- og panteprotokollernes sprogbrug kan være traditionelt bestemte formularer, må de dog bruges med forsigtighed. Et særligt problem har det været at identificere lånerne af de offentlige kapitaler omkring 1750. Lånerne er ofte kun specificeret i regnskaberne med adskillige års mellemrum, så tilstanden på et bestemt tidspunkt, må rekonstrueres ved hjælp af de oplysninger om til- og afgang af lånere, som findes i hovedregnskaberne med udgangspunkt i en ældre specifikation. Udenbys lånere er for det meste anført med hjemsted og i en del tilfælde også erhverv, embedsmænd er anført med titler, hvorudfra det normalt er muligt at identificere dem, men købstædernes egne indbyggere er kun angivet ved navn, og deres erhverv har måttet fastslås ved hjælp af de lister, jeg har udarbejdet over borgere med borgerligt ombud. Dette har været muligt uden større besvær, fordi så godt som alle indenbys låntagere har haft borgerligt ombud.

Ved afgørelsen af ansvarsfordelingen er der i det følgende lagt mere vægt på underskrifter, end man almindeligvis ville gøre med hensyn til almindelig korrespondance. Det har jeg fundet rimeligt i denne sammenhæng, fordi underskrifter på fondsregnskaber principielt og i sjældne tilfælde også i praksis medførte et økonomisk ansvar med konsekvenser for underskriverne, og fordi de involverede selv almindeligvis synes at have været klar over underskrifternes betydning.

Regnskabsmaterialet suppleres med korrespondancen, som normalt må søges i rådstuearkiverne i magistratens almindelige kopibøger eller korrespondance, i stiftsøvrighedens breve og kopibøger, samt i nogle tilfælde i bispearkivet. Bortset fra indsendelsen af regnskaberne til stiftsøvrigheden foretoges der ikke regelmæssige indberetninger. Korrespondancen omhandler kun opståede problemer i konkrete tilfælde

og giver ikke systematisk oplysninger om enkeltfunktioner eller om administrationen som helhed.

Administrationen af kirkerne

Den kirkelige forvaltnings opgaver var at sørge for vedligeholdelse af kirkens ejendomme og inventar, forestå den daglige drift af kirken, herunder udlejning af stolestader og begravelsespladser, udnævne og aflønne kirkens funktionærer – bortset fra præsten – samt aflægge regnskab for kirkens indtægter og udgifter og foretage udlån af kirkens kapitaler. Den kirkelige forvaltning var ifølge Danske Lov pålagt kirkeværger, der stod under tilsyn af kirkeejerne eller »de som kongen havde forordnet til at have tilsyn med kirkerne og være deres for-svar.«⁹ I købstæderne forelå der ikke noget egentligt ejerforhold til sognekirkerne, og kongen havde ikke generelt og almindeligvis heller ikke i enkelttilfælde forordnet noget »forsvar« for købstadkirkerne.¹⁰ Det øverste tilsyn med den materielle forvaltning havde stiftsøvrigheden, men herudover var der kun bestemmelser om en enkelt lokal instans, der i købstæder, hvor byfogden alene var magistrat, skulle bestå af byfogden, sognepræsten og kirkeværgerne ifølge reskript 17/2 1683 og i andre købstæder af magistraten og kirkeværgerne ifølge forordning 7/4 1685. Mens reskriptet af 1683 delvis har været benyttet, omend i forskelligt omfang, op i det 19. århundrede, er det et spørgsmål, om forordningen af 1685 var kendt eller opfattedes som gældende i midten af 1700-tallet. Som nævnt var det stiftsøvrighedens opfattelse, at inspektionerne bestod af magistraten og sognepræsten, i praksis spillede magistraten en fremtrædende rolle ved udøvelsen af eller tilsynet med de enkelte funktioner, mens hverken stiftsøvrigheden eller magistrat og sognepræst synes at have opfattet de borgerlige kirkeværger som deltagere i beslutningsprocessen.

I praksis var det magistraten alene, der udpegede en eller flere kirkeværger blandt borgerne, som det skete på rådstuemøderne i Helsingør, hvor arbejdet som kirkeværge gik på ombud, og i Holbæk, hvor kirkeværgeren var en købmand Jacob Baden, der havde arbejdet som lønnet hverv ved siden af flere andre offentlige hverv. Kirkeværgeren fungerede da på samme måde som kæmneren, d.v.s. at han udførte det manuelle arbejde med ind- og udbetalinger efter inspektø-

rernes anvisning og aflagde regnskab herfor til inspektørerne. Hvor hvervet som kirkeværge gik på ombud, kunne de skiftende kirkeværger også dårligt have ansvar for andet end kasseregnskabet, fordi de bevillingsmæssige og økonomiske dispositioner ofte var langsigtede, mens ombuddet kun omfattede et kortere åremål. Var kirkeværgeren fast ansat, kunne han have større selvstændighed, især m.h.t. udlejning af stolestader og andre forhold, som indebar direkte kontakt med befolkningen. Udover at udpege kirkeværgerne forudsattes det, at det rent faktisk var magistraten, der udnævnte de kirkelige funktionærer, som ikke udnævntes af kongen. Stiftsøvrigheden finder sig f.eks. foranlediget til at indskærpe magistraten i Næstved, at den som magistrat kan beskikke en stadsmusikant, men når den pågældende samtidig ønskes udnævnt til organist, skal stiftsøvrighedens approbation indhentes.¹¹ Sognepræstens medvirken nævnes ikke. Når magistratens ret til at udnævne kirkelige funktionærer uden om sognepræsten ikke skabte diskussion, kunne det dog muligvis skyldes, at de kirkelige funktionærer delvis lønnedes af kærnerkassen eller ved en særlig skat på borgerne og ikke udelukkende af kirkens indtægter.

Ved regnskabsrevisionen er magistraten de fleste steder dominerende. I Næstved er de reviderede regnskaber fra Sct. Mortens kirke omkring 1750 enten underskrevet af magistraten alene eller af magistraten og sognepræsten. Ved Sct. Peders kirke er det ene regnskab 1749-50 underskrevet af magistraten og sognepræsten, mens en regnskabsbog, som har været sendt til decision hos stiftsøvrigheden, er underskrevet af magistraten alene. I Holbæk har magistraten indtil 1753, da der kommer en ny sognepræst, som forlanger medbestemmelse, underskrevet regnskaberne alene. I Helsingørs danske kirke (Sct. Olai) er regnskaberne 1749-50 underskrevet af magistraten alene, men ved den tyske kirke (Mariæ), som på den tid hørte under amtet og garnisonen og ikke under købstaden, er de underskrevet af sognepræsten alene. 1750 forsøger stiftamtmanden at ændre denne praksis, idet han i et cirkulære pålagde kirke-, skole- og fattiginspektørerne, at de alle skulle underskrive regnskaberne eller meddele årsagen til, at ikke alle havde underskrevet¹². Også i enkelttilfælde kunne stiftsøvrigheden gribe ind, som da den i 1749 returnerede et overslag over Kalundborg kirkes reparation for at få sognepræstens underskrift på det¹³. Stiftsøvrighedens forsøg på at gribe ind til fordel for sognepræsterne, synes kun at have haft begrænset virkning, og stiftsøvrigheden måtte

flere gange præcisere cirkulæret om underskrifter¹⁴. Til trods for, at den kirkelige administration var det område inden for de publike stiftelser, hvor sognepræstens medvirken forekommer mest selvfølgelig¹⁵, var magistraten de fleste steder altså reelt ret enerådende både i forhold til kirkeværgerne og sognepræsten.

Kirkeværgerne havde i 1700-tallet mistet den centrale betydning, som de så vidt vides tidligere havde haft i købstadkirkernes administration, men domkirkernes administration var stadig i hænderne på kirkeværger. Oftest var det vist stiftsøvrigheden, der udpegede domkirkernes kirkeværge, og magistraten, der havde et vist tilsyn med regnskabsaflæggelsen¹⁶. I Roskilde fandtes dog ikke en kirkeinspektion eller nogen anden lokal tilsynsmyndighed ved domkirken. Kirkeværgeembedet, der fulgtes med embederne som borgmester i Roskilde og kirkeskriver for Sjælland, besattes af kongen. Stiftsøvrigheden foretog regnskabsrevisionen, men havde kun begrænset indflydelse, især fordi domkirkens kapitaladministration var delvis uden for stiftsøvrighedens kompetence. Borgmester Morten Munthe, der besad embedet, fik foruden 200 rdl. i løn til sig selv tillagt 30 rdl. årligt af kirkens indtægter til løn til en tjener, d.v.s. at Munthes medhjælper i administrationen var ansat og lønnet af ham personligt, og at der lokalt hverken fandtes en sideordnet eller underordnet instans med selvstændigt ansvar. Munthe var da også eneunderskriver på korrespondance og regnskaber vedr. domkirken. Domkirken havde omkring 10000 rdl. i kapital samt store jordtilliggender. Da Munthe samtidig forestod administrationen af Møns kirkers formue og som borgmester havde væsentlig indflydelse på Roskildes øvrige stiftelser, var han sammenlignet med andre borgmestre økonomisk en indflydelsesrig mand.

Administrationen af skolerne

Latinskolernes forhold ordnedes ved forordningen 17/4 1739, hvorved en stor del af latinskolerne nedlagdes. Ansvarsfordelingen ved administrationen af de bevarede latinskoler blev efter forordningens bestemmelser meget broget. I store træk havde rektor under biskoppens tilsyn hovedansvaret for lærere, elever og undervisning, men skolens forstandere, som var provst, sognepræst og magistrat (§ 51) havde en

vis medindflydelse på, om eleverne kunne forblive ved skolen og få tildelt stipendier (§ 17). Skolens bygninger skulle ifølge Danske Lov 2-22-71 vedligeholdes af kirkens midler, og det blev pålagt magistraten at lade kirkeværgerne udføre reparationer efter rektors skriftlige rekvision (§ 64). Skolens egne kapitaler, som brugtes til lønninger og stipendier til eleverne, skulle forvaltes af skoleforstanderne under rektors opsyn (§ 48), mens skoleforstanderne alene havde ansvaret for udlånet af disse kapitaler (§ 51) og skulle indsende regnskaber over kapitalerne til stiftsøvrigheden. Rektor var kongelig udnævnt og fik en vis selvstændig kompetence i økonomiske forhold bl.a. i forbindelse med administrationen af skolens jordegods (§ 63) og ved uddeling af understøttelse til disciplene (§ 52). Ved skolerne i Helsingør og Roskilde, som bevaredes efter 1739, blev det i praksis rektorerne, der foruden den daglige ledelse af skolen, varetog den økonomiske administration. Rektorerne fungerede som regnskabsførere på samme måde som kirkeværgerne, men underskrev selv de til stiftsøvrigheden indsendte regnskaber – i Helsingør med magistratens påtegnede godkendelse, i Roskilde uden medunderskrivere¹⁷. Det fremgår dog af et brev fra stiftsøvrigheden, at der i Roskilde holdtes møder med mundtlig forhandling mellem rektor og magistrat om skolens regnskaber¹⁸. Sognepræsternes navne forekommer ikke i forbindelse med skoleadministrationen i Helsingør og Roskilde. I Helsingør nævnes i en bemærkning i regnskabet 1749-50 msr. Gylden, der som skoleforstander havde opsyn med skolens kapitaler. Han er nok identisk med købmand Knud Gylden og repræsenterer således et borgerligt indslag i forvaltningen, men hans opgave har sandsynligvis været den rent praktiske, at undersøge om de huse, hvori skolen havde pant, blev vedligeholdt.

I de byer, hvor latinskolerne nedlagdes, overlodes størstedelen af den tidligere skoles kapitaler enten til driften af den danske skole, eller på anden måde til støtte for ungdommens uddannelse – så vidt fundatserne tillod det gerne til en af de bevarede latinskoler, hvor det så forudsattes, at byens unge sendtes hen. I Holbæk vakte nedlæggelsen af latinskolen 1739 stærk modstand, og magistraten indsendte en protest til kommissarierne vedr. skolernes indrettelse med en velunderbygget argumentation for opretholdelse af skolen¹⁹. Protesten hjalp imidlertid ikke og blev ikke senere fulgt op. Af skolens midler henlagdes 497 rdl. til den danske skole, der indrettedes i den nedlagte

latinskoles bygning, under sognepræstens administration, mens 2000 rdl. tilfaldt byens studerende ungdom under magistratens administration. Renterne af disse penge uddeltes i overensstemmelse med frd. 1739 § 61 til de forældre, hvis børn modtog en videregående uddannelse ved »informatores«, d.v.s. byens mere velhavende familier, som modtog et årligt beløb fra legatindtægterne, og som ikke senere ønskede denne ordning ændret²⁰. I Næstved henlagdes 1222 rdl. af latinskolens kapital til den danske skole²¹ under magistratens administration, og i Helsingør, hvor latinskolen bevaredes, havde den danske skole en selvstændig kapital som administreredes af en borgerlig skoleforstander²², der beskikkedes af magistraten. Den danske skole i Roskilde havde ingen kapital, men finansieredes af forældrenes skolepenge og tilskud fra fattigvæsnet til vedligeholdelse af skolehuset.

Det danske skolevæsen i købstæderne havde en nær tilknytning til fattigvæsnet fastslået bl.a. på den måde, at lovgivningen om de danske skoler fandtes i fattiglovgivningen²³. I almindelighed spillede administrationen af den danske skole ikke nogen større rolle i borgernes eller magistratens bevidsthed, og sager herom forekommer sjældent i rådstueprotokoller eller korrespondance. Det ses dog, at der i alle de her gennemgåede købstæder på sognepræsternes initiativ og med magistratens støtte har været bestræbelser i gang for at få højnet skolernes standard og få mere velhavende borgeres børn til at benytte skolerne. I Roskilde, hvor der siges at være 523 skolepligtige børn, hvoraf 2/3 ikke går i skole, oprettedes en ny skole udover den eksisterende, da »det ej er liden skam for Roskilde by, at den ej for sig selv kunne skaffe nødvendig og tilstrækkelig skolehold for sine egne børn²⁴«. Forsøgene mødte en vis passiv modstand fra borgerne, der som oftest ikke fik sager af denne art til afgørelse på rådstuemøderne, men kun fik forelagt magistratens og sognepræstens fælles beslutninger om skolevæsnet til efterretning²⁵.

Administrationen af hospitalerne

Hospitalsadministrationens opbygning var fastlagt i de enkelte hospitalsfundatser, hvoraf adskillige blev fornyet i første halvdel af 1700-tallet. Gennem hospitalerne administreredes betydelige økonomiske midler, og stiftsøvrigheden synes at have været tiltænkt en noget

større direkte indflydelse på hospitalsforvaltningen end på de øvrige offentlige stiftelsers forvaltning gennem udnævnelseskompetence og gennem et større regnskabsansvar²⁶, men stort set kom hospitalsadministrationen til at følge samme mønster som de øvrige offentlige stiftelser, især efter fundatsfornyelserne. De lokale inspektører, som skulle bestå af byens præster og magistraten, havde det umiddelbare tilsyn og i praksis også regnskabsrevisionen, mens den daglige drift varetoges af en forstander. Ved de større hospitaler fik forstanderen en ret uafhængig stilling i forhold til de tilsynsførende myndigheder, dels fordi han ifølge fundatserne ofte var sikret en relativt høj løn, hvis størrelse de tilsynsførende ikke havde indflydelse på, dels fordi han udnævntes af stiftsøvrigheden med kgl. approbation.

I de her gennemgåede købstæder fandtes hospitaler i Helsingør og Roskilde af en sådan størrelse, at de må have spillet en rolle i købstædernes liv og økonomi. Hospitalet i Helsingør rådede over en kapital på mellem 20 og 25 000 rdl.²⁷ samt store indtægter fra kongetiender og tavlepenge fra andre købstæder. Der var 54 hospitalspladser, hvoraf en stor del tildeltes byens indbyggere, og desuden ydedes der kostpenge til latinskolen for ialt 1600 rd. Roskilde Duebrødre kloster havde en mindre kapital på 3-4000 rdl.²⁸ og jordtilligender på 414 tdr. hkt. bøndergods og 754 tdr. hkt. kongetiende. Hospitalet var bolig for 16 fattige fra Roskilde og havde desuden 32 latinskoleelever på kost.

Helsingør hospital var et almindeligt hospital, d.v.s. at det modtog lemmer fra hele landet og ikke kun fra Helsingør. Forretningsgangen ved besættelsen af pladserne var formelt den, at hospitalsforstanderen meddelte inspektørerne²⁹, at en plads var ledig. Derefter stillede inspektørerne forslag om besættelse af pladsen til stiftsøvrigheden, der meddelte inspektørerne den endelige afgørelse, som inspektørerne kommunikerede til forstanderen. Inspektørernes indstillinger var, som det meste af deres korrespondance iøvrigt, underskrevet af magistraten og sognepræsten ved St. Olai kirke, men korrespondancen førtes i magistratens kopibøger sammen med almindelige magistratssager. I begyndelsen af det her behandlede tidsrum var der et stærkt modsætningsforhold mellem inspektørerne og forstanderen, der reducerede forstanderens betydning. Normalt havde forstanderen reelt større indflydelse på inspektørernes beslutninger, bl.a. fordi han ifølge sin instruks skulle deltage i møderne om hospitalets sager og føre og opbevare inspektørernes og forstanderens fælles beslutningsproto-

kol³⁰. Stiftsøvrigheden fulgte normalt inspektørernes indstilling, hvorved hospitalspladserne hovedsagelig kom Helsingørs egne indbyggere til gode, men stiftsøvrigheden kunne gå imod indstillingen og i stedet indsætte udenbys personer i hospitalet, vist oftest enker af embedsmænd o.l. Hospitalet var ikke for »gemene folk såsom tjenestefolk og de som med groft arbejde havde haft deres føde«³¹.

Hospitalets regnskabsaflæggelse gav i 1740erne anledning til megen uro. Hospitalsforstander Fischer, der døde i 1744, havde varetaget administrationen også af kapitaludlånene og viste sig at have en kassemangel på omkring 6000 rdl. Den følgende forstander Morsleth, som kongen selv havde udpeget, boede i København, hvor han ernærede sig som brygger, og kom kun til Helsingør et par gange om måneden. Embedet var et af de bedst lønnede af sin art med på den tid 500 rdl. i årlig løn, men også Morsleth havde problemer med afregning af hospitalets penge og fradømtes embedet ved en højesteretsdom 1750³². I begge tilfælde blev inspektørerne gjort ansvarlige for de tabte penge, for så vidt forstandernes eget bo eller deres kautionister ikke kunne betale – en afgørelse, som kan forekomme tvivlsom, fordi det ifølge de i 1750 gældende regler i lige så høj grad må have været stiftsøvrigheden, der havde ansvar for investeringer og regnskab³³. I vakancen efter Morsleth konstitueredes byskriver Paul Heichsen, der hurtigt oparbejdede et underskud på omkring 2000 rdl.³⁴, som han dog fik nedbragt til 1000 rdl., hvilket var et så begrænset beløb, at det kunne konverteres til et lån af kapitalen³⁵. Stiftsøvrigheden anmodede nu kongen om selv at måtte få lov til at beskikke en forstander, som det var almindeligt andre steder i landet³⁶, men kongen genindsatte Morsleth, efter at de forskellige gældsposter var ordnet, dels ved at kongen eftergav dem, dels ved at Morsleth betalte³⁷. Inspektørerne dømtes til at betale forstander Fischers gæld, men inden denne sag var endeligt afsluttet, var alle, der kunne gøres ansvarlige, døde eller så uformuende, at tabet i sidste ende måtte bæres af hospitalets kapital³⁸. Problemerne omkring hospitalet i Helsingør har sandsynligvis bidraget til Sjællands stiftsøvrigheds holdning til administrationen af de offentlige stiftelser, som den kommer til udtryk i regnskabsforordningen 1748 (se s. 73-75), og ligeledes til stiftsøvrighedens holdning til udlånsvirksomheden (se s. 89). Begge dele synes at være foranstaltninger, der bl.a. tjente til at sikre stiftsøvrigheden imod at blive draget til ansvar for eventuelle tab ved kapitaladministrationen, selvom

stiftsøvrigheden selv giver andre begrundelser for sin fremgangsmåde. Det umiddelbare resultat af problemerne i Helsingør blev imidlertid, at der udarbejdedes en ny fundats for hospitalet, som udsendtes 1752. Den tillægger stiftsøvrigheden myndighed til at udnævne forstanderen med kgl. konfirmation, og indskrænker samtidig forstanderens kompetence, idet den udtrykkelig forbyder ham at disponere over midlerne uden inspektørernes samtykke. Inspektørerne er ifølge fundatsen borgmester og råd samt de 2 præster ved den danske kirke, der herefter normalt alle underskriver breve og regnskaber vedrørende hospitalet.

Roskilde Duebrødre kloster administreredes efter en fundats fra 1740³⁹ og havde ikke problemer, som gav anledning til megen korrespondance på denne tid. Stiftsøvrigheden beskikkede forstanderen, der på grund af hospitalets store jordtilliggende skulle kunne fungere som ridefoged. Inspektionen udgjordes formelt af magistraten, domprovsten og rektoren for latinskolen, som ifølge fundatsen i fællesskab skulle revidere regnskaberne og opbevare kassebeholdningen. De til stiftsøvrigheden indsendte regnskaber er alene underskrevet af magistraten og hospitalsforstanderen, men det fremgår som ovenfor nævnt (s. 80), at der har været holdt møder om bl.a. hospitalsregnskabet, hvor foruden magistraten og hospitalsforstanderen også rektor har været til stede. I kilderne finder man ikke spor af domprovstens deltagelse i administrationen og slet ikke af menige borgeres medvirken.

Fattigvæsnets administration

Fattigvæsnet var den del af de offentlige stiftelser, der mest direkte angik byens borgere. Ikke alene kunne de i givet fald nyde godt af ydelserne, men i modsætning til hvad der var tilfældet inden for kirke-, skole- og hospitalsvæsen, finansierede de en stor del af udgifterne gennem de indsamlinger, der fra 1734⁴⁰ fik karakter af en skat. Borgernes bidrag udgjorde fra ca. en sjettedel (Roskilde) til godt halvdelen (Næstved) af fattigvæsnets samlede indtægter. Ifølge lovgivningen fra 1708⁴¹ var administrationen formelt opbygget således, at stiftsøvrigheden som sædvanlig havde det øverste tilsyn, mens de fattiges inspektører bestående af sognepræsten, et medlem af magi-

straten og 2 borgere udpeget af magistraten forestod den lokale forvaltning. Reelt havde den samlede magistrat også her afgørende betydning i administrationen, bl.a. fordi det var magistraten – ikke borgerne – der skulle udpege fattigforstanderne, og magistraten, der bestemte, hvor stort et beløb der skulle udskrives på borgerne til fattigvæsnet⁴². Sognepræsterne og de borgerlige fattigforstandere synes imidlertid at have haft større indflydelse på fattigadministrationen end på de andre offentlige stiftelsers administration, især på den del af forvaltningen, der medførte direkte kontakt med de fattige og befolkningen.

I Roskilde var administrationen af de kapitaler, hvis renter helt eller delvis tilfaldt de fattige, delt på den måde, at magistraten som helhed administrerede en del af legatkapitalerne, og borgmesteren og domprovsten i fællesskab administrerede en anden del. I overensstemmelse hermed var hhv. borgmester og domprovst eller hele magistraten anført som långivere i de obligationer vedrørende udlån fra kapitalerne, som er indført i skøde- og panteprotokollerne, afhængig af fra hvilken legatkapital udlånet skete. De to fattigforstandere, der var udmeldt af magistraten som borgerligt ombud for 2 år ad gangen, tog sig af opkrævningen af borgernes bidrag til fattigvæsnet. Uddelingen af midlerne skete i overværelse af borgmesteren, domprovsten og de to fattigforstandere, der alle fire underskriver indførslerne i »distributionsprotokollen«, regnskabsbilagene vedrørende uddelingen, og åbning af indsamlingsbøsser o.l.⁴³ Hovedregnskabet for alle fattigvæsnets indtægter og udgifter, som er indsendt til stiftsøvrighedens decision, er underskrevet af borgmesteren og domprovsten. Da stiftsøvrigheden i en regnskabsdecision kom med indvendinger mod denne arbejds- og ansvarsfordeling og ønskede, at rådmændene skulle være med i alle dele af arbejdet, indvender borgmesteren – med rette –, at arbejdet udføres i overensstemmelse med forordningen 1708 og legatfundatserne. Han erklærede sig villig til at tage rådmændene med på råd, hvad angår fordelingen af midlerne, men mener ikke, at rådmændene kunne underskrive regnskaber vedr. legatkapitaler, som de ikke havde ansvar for⁴⁴. Han oplyser iøvrigt, at uddelingen til de fattige foregår på rådstuen i overværelse af borgerne, og at han også gerne vil tage borgerne med på råd, hvis stiftsøvrigheden ønsker det. Underskrifterne i de forskellige regnskaber fortsætter uændret efter denne

lille meningsudveksling mellem stiftsøvrigheden og den selvbevidste borgmester.

De øvrige købstæder forsøgte ikke at følge forordningen 1708 ved sammensætningen af fattiginspektionerne, som fik både borgmesteren og samtlige rådmænd som medlemmer⁴⁵. Da det i forordningen 1708 I stk. 8 er bestemt, at de fattige kan appellere inspektionens afgørelser til magistraten, mistede de fattige derved en appelmulighed, men det er nok et spørgsmål, om denne mulighed for at ændre en afgørelse om tildeling af støtte nogensinde har kunnet udnyttes.

I Helsingør var der en fast fattigforstander aflønnet med 160 rdl. årlig og fribolig i fattighuset. Stiftsøvrigheden kom med indvendinger imod denne ordning som værende imod forordningen, der ellers ikke plejer at interessere stiftsøvrigheden. Indvendingen synes dog mere at være begrundet i hensynet til lønudgiften end at være et forsøg på at fastholde den borgerlige indflydelse, som forordningen foreskriver⁴⁶. Fattigforstanderen bestyrede alle praktiske forhold vedrørende de fattige og førte regnskaberne samt havde tilsyn med, at de huse, hvori de fattiges kapitaler var anbragt, blev forsvarligt vedligeholdt. Fattiginspektionen, der bestod af magistraten og præsterne, samledes en gang årligt hos fattigforstanderen og reviderede regnskaberne, der imidlertid kun er underskrevet af magistraten. Fattigforstanderen skulle indhente inspektionens godkendelse på udlån fra kapitalerne, men synes at have haft en vis mulighed for at disponere over udlånene på egen hånd ved at lade et lån blive stående i et hus ved ejerskifte⁴⁷. Der var ingen borgerlige fattiginspektører, men kun to tavlebærere, som for et år ad gangen udmeldtes af magistraten på ombud, og hvis hverv var at indsamle frivillige gaver.

Magistraten i Holbæk beskriver selv bestyrelsen af fattigvæsnet således, at uddelingen til de fattige foretoges en gang ugentlig af sognepræsten i hans hus i overværelse af et medlem af magistraten. Fattigforstanderen førte regnskabet, der revideredes af inspektørerne, før det indsendtes til stiftsøvrigheden⁴⁸. En af byens borgere, en kobbersmed, var fast fattigforstander uden løn. Konceptregnskaberne i rådstuearkivet er underskrevet af ham, men ført med byskriverens hånd, og regnskabsbilagene kan være kvitteret enten af fattigforstanderen eller af byskriveren. Større beløb er oftest kvitteret af byskriveren. Magistraten udskrev det beløb, som borgerne skulle betale til de fattige, hvorefter ligningen foretoges af takserborgerne, og pengene

blev opkrævet af kærneren. Fattigforstanderens opgave indskrænkede sig således til at føre kasseregnskabet med byskriverens hjælp. Sognepræsten har til 1753 ikke haft med regnskaberne at gøre, men da en ny sognepræst tiltrådte i 1753, klagede han til stiftsøvrigheden over, at han ikke fik tilstrækkelig oplysning om de publikke sager⁴⁹. Det bestemtes da, at magistraten kunne forhandle mundtligt med ham om regnskaberne, og at han selv kunne foretage afskrifter af protokollerne i det omfang, han ønskede skriftlige informationer. Fattigforstanderen nævnes ikke som deltager i inspektionens møder.

I Næstved har fattigforstanderen, der udpegedes af magistraten på ombud for 3 år ad gangen, i hvert tilfælde tilsyneladende haft en mere fremtrædende plads i arbejdet. Han har varetaget opkrævningen af bidrag fra borgerne og har uddelt de opkrævede penge til de fattige på rådstuen i overværelse af magistraten. Der er ført et særskilt regnskab over disse penge, som ikke indgår i fattigvæsenets hovedregnskab, men kun er vedlagt de til stiftsøvrigheden indsendte regnskaber som et bilag, mærkeligt nok med magistratens og to borgeres underskrift, mens hovdregnskabet, der også er ført af fattigforstanderen med en skrifters hjælp, er indsendt til stiftsøvrigheden alene med fattigforstanderens underskrift. Formuleringerne ved de enkelte regnskabsposter viser dog, at dispositionerne er sket efter magistratens anvisninger. Det fremgår også af de skiftende fattigforstanderes sommetider vaklende underskrift, at de ikke har været alt for stive i skrivekunsten, og derfor ikke i praksis har kunnet være regnskabsførere⁵⁰. Korrespondancen, bl.a. med stiftsøvrigheden, er indført i magistratens kopibøger, og indførslerne vedrørende tinglyste udlån i skøde- og panteprotokollen, hvor formuleringen er, at NN »skylder borgmester og råd« på de fattiges vegne, tyder på, at magistraten har været opfattet som ansvarlig for udlånene. Sognepræsten var medunderskriver på enkelte af de udgåede breve, men nævnes ellers ikke i sammenhæng med fattigadministrationen.

Udlånene fra de offentlige kapitaler

Købstædernes kirke-, skole- og fattigvæsen rådede over betydelige kapitalmidler sammenlignet med de beløb, købstadforvaltningen iøvrigt administrerede. I Holbæk udgjorde de offentlige legatmidler, som

var til rådighed for udlån, 9000 rdl., hvortil kom overformynderipenge, som 1751, da der aflagedes beretning om kapitalerne til stiftamtmanden, udgjorde godt 5000 rdl.⁵¹. I Roskilde var fattigvæsenets, latinskolens, domkirkens og klosterets kapitaler på godt 35000 rdl. tilsammen⁵², hvortil kom ca. 3000 rdl. i overformynderipenge. Helsingørs offentlige kapitaler udgjorde omkring 34000 rd.⁵³ hvortil kom overformynderipenge, som i 1751 var 12000 rdl.⁵⁴ Størrelsen af overformynderikapitalerne kunne være svingende, og pengene var ofte bundet i de nærmeste slægtninges ejendom, men størrelsen af de offentlige kapitaler iøvrigt var nogenlunde konstant, bortset fra de forholdsvis sjældne nye donationer eller tab ved investeringer⁵⁵.

Udlånsvirksomheden fra de offentlige kapitaler omkring 1750 prægedes i nogen grad af, at størstedelen af nogle lån, som Chr. VI havde optaget fra de offentlige kasser, tilbagebetaltes i slutningen af 1740erne. 11. december 1748 udbetaltes ialt 20000 rdl. fra partikulærkassen til sjællandske kasser, hvoraf 6000 rdl. til Sjællands stifts enkekasse og 14000 rdl. til andre offentlige kasser. Der har da allerede været udbetalt et vistnok tilsvarende beløb 11. juni 1748⁵⁶. I 1749 tilbagebetaltes ialt 12000 rd. hovedsagelig til Roskilde domkirke og latinskole og til Møns kirker, som også administreredes fra Roskilde af kirkeskriveren, borgmester Munthe⁵⁷. Tilbagebetalingerne vakte bekymring hos modtagerne, som var bange for ikke at kunne få pengene anbragt tilstrækkelig forsvarligt. Stiftamtmanden og biskoppen, der administrerede enkeklassens midler, og derfor var impliceret i problemet, har opfattet det som så påtrængende, at de imod deres sædvanlige principper har påtaget sig en formidlende virksomhed for at få pengene anbragt. »Det går dem som os og flere andre steder« skriver de til Køge magistrat, som i begyndelsen af 1748 spørger, hvordan de skal få et ledigt beløb udlånt, og lover at henvise eventuelle lånerne til Køge⁵⁸. Det viste sig dog hurtigt, at det ikke voldte vanskeligheder at få pengene fra de første kongelige udbetalinger anbragt. Allerede 28. august 1748 må stiftsøvrigheden meddele borgmester Munthe i Roskilde, som har modtaget en anmodning om et lån på 12000 rdl., og ikke selv disponerer over ledig kapital, at man kun er i stand til at stille 6000 rdl. til rådighed af enkeklassens midler og iøvrigt kan henvise til Greve hospital, hvor der findes 3500 rdl., som endnu ikke er udlånt. Resten af pengene kan kun skaffes, hvis kongen yderligere skulle opsigte nogle af sine lån i stiftets kasser⁵⁹.

I begyndelsen af 1750erne opstod der imidlertid problemer med udlånene. I Roskilde, hvor kapitalen hidtil næsten kun havde været udlånt til kongen eller til store udenbys låntagere, opdyrkede man et nyt lånemarked blandt byens egne indbyggere, men det var ikke muligt i andre byer, hvor det hjemlige lånemarked længe havde været benyttet⁶⁰. Problemerne med at få pengene udlånt blev akutte i 1751, da bl.a. Slagelse hospitalsinspektører anmodede stiftsøvrigheden om at måtte udlåne penge til 4% rente istedet for de sædvanlige 5%. De fik et bestemt afslag fra stiftsøvrigheden, som forudså, at alle kapitaler derefter ville blive opsagt og de offentlige stiftelser i hele landet miste 1/5 af deres indtægter ved et generelt rentefald. Stiftsøvrigheden anbefalede i stedet hospitalsinspektørerne at vente til »den første bulder er ovre«⁶¹. Det lykkedes ikke stiftsøvrigheden at holde renten oppe. I efteråret 1752 måtte Helsingør magistrat udlåne penge til 4%⁶⁰, og kort efter lånte stiftamtmanden selv 4500 rdl. af de offentlige midler i Helsingør til 4% rente og uden at stille sikkerhed. Magistraten og sognepræsten var noget modvillige over den manglende sikkerhed, men meddelte dog de følgende år stiftamtmanden, at lånet kunne fortsætte, da de ikke havde bedre udlånsmuligheder⁶³. I 1753 var vanskelighederne endda blevet så store, at stiftsøvrigheden tillod, at et lån, der tidligere var oprettet, indtil videre kunne fortsætte rentefrit, da pengene ellers kun kunne deponeres i banken eller i byens kasse⁶⁴.

Bortset fra forsøgene på at holde rentefoden oppe omkring 1750, blandede stiftsøvrigheden sig ikke i købstædernes udlånsvirksomhed, hvis det ikke drejede sig om store lån i jordegods, som stiftamtmanden og biskoppen selv kunne være interesseret i at deltage i privat eller for enkekassens midler⁶⁵. »Vi indlader os ikke på at bedømme, hvem der kan få penge på rente« er stiftsøvrighedens normale svar på forespørgsler vedr. låneværdighed⁶⁶. Stiftsøvrigheden giver dog undtagelsesvis en lille vejledning i udlånsvirksomhed til Slagelse hospitalsinspektør gående ud på, at pant i jordegods er bedre end pant i købstadhuse, hvis de ikke er assureret, og at pant i købstadhuse er bedre end, at pengene står frugtesløse, samt at man foruden at se på pantet også bør overveje panthaverens soliditet⁶⁷. Inspektørerne eller magistraten, der, som regnskabsaflæggelsen viser, ofte var enerådende, måtte selv finde lånere, eventuelt ved at avertere pengene til låns i aviserne eller på tinge⁶⁸ og selv tage ansvaret for, at lånene forrentedes og tilbagebetales. Kunne et lån ikke tilbagebetales, foran-

ledigede stiftsøvrigheden, at der anlagdes sag mod inspektørerne eller mod de af inspektørerne, der havde ansvar for lånet. Sager af denne art er forholdsvis sjældne, måske fordi det i praksis var vanskeligt at fastslå, hvem der var ansvarlige for tab, når et lån løb over så mange år, at inspektørerne i mellemtiden var udskiftet⁶⁹, men muligheden for at blive draget til ansvar synes at genspejles i magistraternes forsigtige udlånspolitik.

Da der kun er bevaret få låneansøgninger, er det vanskeligt at se, hvorledes en låneforretning egentlig er forløbet. I Helsingør almindelige hospitals arkiv findes en enkelt ansøgning⁷⁰ om lån i et hus med hospitalsinspektørens påtegning om, at der findes tilstrækkeligt med penge til lånet i hospitalets kasse, hvorefter magistraten – men ikke sognepræsten – har påtegnet bevilling til lånet under forudsætning af, at huset vurderes. Sandsynligvis er sådanne ansøgninger blevet tilbageleveret til ansøgeren, der så mod forevisning af ansøgningen med påtegninger og vurderingsforretningen, har kunnet få pengene udbetalt hos den, der opbevarede kassen. Når det drejede sig om lokale lån, kan en del af forretningen også være foregået mundtligt, men i Helsingør var magistraten og hospitalsforstanderen som ovenfor nævnt ikke på talefod med hinanden. Der ydedes næsten udelukkende lån mod pant i fast ejendom, som tinglystes, når lånet var i orden, hvorefter der udstedtes en obligation, som opbevarede i legatarlivet⁷¹.

I de købstæder, der havde så små offentlige kapitaler, at pengene kunne udlånes hovedsageligt til byens egne borgere, var der ikke problemer med at få pengene udlånt til de sædvanlige 5% rente, heller ikke i 1750'erne. Holbæk købstads kapitaler havde ikke været udlånt til kongen. Omkring 1750 var kapitalerne udlånt lokalt og havde længe været det. 850 rdl. var udlånt til skibsbroen, ca. 500 rdl. var udlånt til sognepræsten og et tilsvarende beløb til en i byen boende herredsfoged, magistraten siges at betale renter af 2000 rdl., uden at det ses, hvorledes pengene var anbragt, og resten – ca. 5700 rdl. – var udlånt til håndværkere i byen. I Næstved havde man ligesom i Holbæk mange små udlån til byens håndværkere og funktionærer, men også en del udenbys lån i lidt større portioner og lån til forskellige offentlige formål, som f.eks. havnen og rådstuen, samt som i andre byer lån til magistratens medlemmer⁷². Situationen var stabil med lån, der løb over 50 år eller mere. Magistraten synes ikke at have haft problemer

med at få pengene udlånt og har foretaget udlån ikke alene af legatkapitalerne, men også af og til af renteindtægterne, således at den udlånte kapital 1745-55 langsomt voksede. Til gengæld var kassebeholdningerne meget små.

I Helsingør var hele kapitalen, bortset fra de penge stiftamtmanden havde lånt, udlånt i små portioner til byens indbyggere. Da ejerne af de store mere værdifulde huse, som fandtes i Helsingør, normalt ikke har optaget lån af de offentlige kasser, har indbyggerne ikke kunnet opsuge de forholdsvis store kapitaler på ialt 34000 rdl. Magistraten har heller ikke formået eller forstået at få pengene udlånt til anden side, hvilket medførte, både at der udlåntes penge mod for ringe pant, og at der i alle de offentlige kasser fandtes store kassebeholdninger, som øjensynligt har fristet til underslæb. Da der desuden som nævnt var problemer med hospitalsforstanderen, greb stiftamtmand Reventlow til den usædvanlige udvej at anmode kongen om at udnævne en viceborgmester. Stiftamtmanden pegede på hofforgylder i København Gabriel Ferdinand Milan, der i forvejen ejede et hus i Helsingør⁷³, og han udnævntes da 17. marts 1750 til viceborgmester. Milan indsattes i embedet af stiftamtmanden selv på et rådstuemøde, hvor han straks i stiftamtmandens nærværelse forlangte at se regnskaberne for de offentlige midler⁷⁴. Han fik tilslutning fra 2 nylig udnævnte vicerådmænd. Magistraten indvilgede i så snart som muligt at fremlægge regnskaberne, men da stiftamtmanden Reventlow kort efter døde, og den følgende stiftamtmand ikke fulgte sagen op lige med det samme, viste det sig, at den »gamle« magistrat var særdeles uvillig til at afgive noget af sin myndighed på området, og det følgende år var der langvarige diskussioner om betingelserne for regnskabs gennemgangen⁷⁵. Det lykkedes ganske vist Milan at få indført visse sikkerhedsforanstaltninger, som f.eks. at alle panter skulle vurderes af synsmænd, og de utilstrækkelige panter opsiges, men da tiderne samtidig var ugunstige for udlån, var konsekvenserne af dette forsøg på en udvidet kontrol med de offentlige midlers udlån ikke store. Enten måtte man yde lån mod utilstrækkelig sikkerhed eller acceptere de store kassebeholdninger.

Roskildes kapitaler var indtil 1750 hovedsageligt udlånt i store portioner til udenbys lånerne – foruden kongen, så vidt lånernes oprindelse kan fastslåes, hovedsageligt til håndværkere i København og ejendomsbesiddere på Møn⁷⁶. Herudover var der lån i størrelsesor-

denen 400 til 2000 rdl. til byens rådmænd og til stiftamtmanden og biskoppen på Sjælland. Kun omkring 1000 rdl. var udlånt i små portioner til byens borgere og mindre funktionærer. Efter at en stor del af kongens lån var tilbagebetalt 1748-49, udlåntes yderligere 6000 rdl. i de følgende år til byens indbyggere. Lånene kan gå fra 16 rdl. til de mindst velhavende borgere, der overhovedet kan stille sikkerhed, og op til 1000 rdl. Roskilde magistrat blev imidlertid betænkelig ved en stadig mere udstrakt långivning i købstadhuse uden jord, der samtidig ikke var brandforsikrede, og foranledigede reskript af 1/4 1757 for Roskilde, der fulgtes op af reskript af 1/7 1757 for de sjællandske købstæder, om at huse, hvori der gaves lån, skulle vurderes af edssvorne håndværkere udmeldt på rådstuen, og at lånet højst måtte andrage $\frac{2}{3}$ af vurderingssummen⁷⁷. En tilsvarende bestemmelse var indført i København 1754⁷⁸ og havde allerede længe været praktiseret både i København og andre steder⁷⁹. Med reskripterne fratages magistraterne en del af risikoen ved og ansvaret for, at panterne er tilstrækkelige, idet vurderingsmændene ifølge reskripterne kan drages til ansvar, hvis vurderingerne har været for høje⁸⁰.

Så godt som alle lokale embedsmænd, der havde med købstædernes administration at gøre, havde lån i størrelsesordenen 400-2000 rdl. fra de offentlige kasser, herunder stiftamtmanden og biskoppen, som begge havde lånt penge i adskillige købstæder. Desuden havde mange af byernes funktionærer, som f.eks. organisten, bysvenden og skarpretteren, mindre lån af kasserne. Mange meget små lån gik til byens håndværkere, som sandsynligvis på den måde er blevet sat i stand til at købe eget hus. Derimod er der kun ganske få købmænd blandt lånerne, og tinglysningen af panter i skøde- og panteprotokollerne tyder på, at købmændene på lokalt plan i højere grad har været långivere end låntagere. Det er tydeligt, at de købmænd, som låner af de offentlige midler, og de håndværkere, som opnår større lån, samtidig er at finde blandt de borgere, der har flest borgerlige ombud, ligesom håndværkere, der får de små lån, ofte, men ikke altid, påtager sig deres første borgerlige ombud ret kort tid efter, at de har opnået lån⁸¹. Magistraten må gennem udlånsvirksomheden dels have haft hold på de købstadborgere, som ikke havde kendskab til eller ikke havde lånemuligheder andre steder, dels må der formodentlig være opstået en vis gensidig økonomisk afhængighed mellem magistraterne

og andre kongelige embedsmænd i lokaladministrationen, som fik lån af de offentlige kasser.

Indflydelsen på administrationen af de offentlige stiftelser

Formelt var der mange, der havde indflydelse på bestyrelsen af købstædernes kirke-, skole- og fattigvæsen, men reelt har det været et af de områder, hvor magistraten, især hvad angår bestyrelsen af kapitalerne, har været mest selvstændig. Stiftsøvrigheden, som havde tilsyn med virksomheden, har i regnskabsdecisionen ud over talrevisi- onen først og fremmest interesseret sig for udgiftssiden, d.v.s. udgifter til større anskaffelser, bygningsreparationer og honorarer. Stiftsøvrigheds indsats kom derved til hovedsageligt at bestå i en begrænsning og regulering af udgifterne, mens indtægterne og især kapitaladmini- strationen ikke vedkom stiftsøvrigheden. I stiftsøvrighedens korre- spondance med købstadinspektionerne er det også spørgsmål om udgifterne, der er dominerende, samt problemer vedrørende anbringelse af fattige og andre praktiske foranstaltninger. Lokale kompeten- ceforhold blandede stiftsøvrigheden sig kun i, hvis der opstod kon- krete problemer, som krævede en løsning⁸². Stiftsøvrighedens korre- spondance er iøvrigt domineret af enkelte købstæder med særlige problemer, som f.eks. Helsingør, mens sager vedr. f.eks. Roskilde og Holbæk, som sjældent havde eller ikke forelagde problemer for stifts- øvrigheden, kun forekommer med lange mellemrum.

Med lovgivningen i slutningen af 1600-tallet og begyndelsen af 1700- tallet var der sandsynligvis tiltænkt sognepræsten en mere fremtræ- dende stilling i administrationen end den, man ser realiseret i midten af 1700-tallet⁸³. Sognepræsterne havde formelt indflydelse på alle dele af forvaltningen, men reelt deltog de hovedsageligt i arbejdet på det praktiske plan ved f.eks. at forestå uddelingen til de fattige, overhørin- gen af skoleelever o.l. Ønskede sognepræsterne at medvirke i udførel- sen af forvaltningen på andre områder, fik de stiftsøvrighedens ubetin- gede støtte, men oftest viste præsterne selv modvilje mod at deltage i kapitaladministrationen. Stiftsøvrighedens cirkulære til inspektio- nerne 1750 om, at alle inspektionens medlemmer skal underskrive regnskaberne⁸⁴ er bl.a. foranlediget af, at sognepræsten i Kalundborg

modsatte sig at deltage i den økonomiske administration⁸⁵. Kun i et enkelt tilfælde er det en byfoged, der beklager sig over, at sognepræsten handler egenmægtigt, men sagen drejede sig om uddelingerne til de fattige, som sognepræsten foretog uden at underrette byfogden om det⁸⁶.

Borgernes kendskab til og deltagelse i denne del af administrationen har været noget forskellig. I Holbæk havde man som lønnet kirkeværge en købmand, der samtidig havde flere andre offentlige hverv og nærmest må betragtes som funktionær⁸⁷, og som fast fattigforstander en kobbersmed, der hovedsagelig var medhjælper ved det praktiske arbejde. Reelt har det sandsynligvis været byskriveren, der har udført en stor del af det administrative arbejde⁸⁸. I Roskilde medvirkede borgerne kun ved forvaltningen af fattigvæsnets. De udmeldtes hertil på ombud af magistraten og havde til opgave dels at indsamle penge fra borgerne, dels at deltage i uddelingen af midler til de fattige sammen med sognepræsten og borgmesteren. Domkirken administreredes alene af borgmesteren, latinskolen af den kgl. udnævnte rektor i samarbejde med inspektionen, som reelt udgjordes af magistraten, og klosteret af den af stiftsøvrigheden udnævnte forstander og magistraten. I Helsingør var der en af magistraten udnævnt og fast lønnet fattigforstander, og en af magistraten udmeldt borgerlig kirkeværge på ombud ved den danske kirke. Klosteret administreredes af en kongelig udnævnt forstander under magistratens og sognepræstens inspektion og latinskolen af rektor og magistraten. Alt i alt var den borgerlige medvirken begrænset til de dele af forvaltningen, som direkte berørte borgerne, nemlig borgernes økonomiske bidrag til forvaltningen, udlejning af stolestader m.m. og uddelingen til de fattige i hvert tilfælde af den del af de fattiges penge, som var ydet af borgerne. Heller ikke de eligerede borgere havde, hvor de fandtes (Næstved og Helsingør) del i arbejdet med de offentlige midler⁸⁹.

De implicerede embedsmænd synes selv at have lagt vægt på at fastslå, at administrationen af de offentlige stiftelser ikke hørte hjemme på rådstuemøderne, som jo var købstadadministrationens borgerlige forum. Da den nye sognepræst i Holbæk 1753 forlangte at deltage i administrationen af de offentlige midler, modsatte han sig, at sagerne forhandlede på rådstuen, »fordi det aldrig har været praksis, uden når offentlige forretninger sker enten ved distributzerne eller med auktioner på kirkens stole⁹⁰«, og da den nye magistrat i Helsingør

gentagne gange bragte forvaltningen af de offentlige midler frem på rådstuemøderne, protesterede den gamle magistrat over, at sådanne sager skal indføres i rådstueprotokollen, »hvor det ikke passer sig«. Under en tilsvarende uenighed mellem inspektørerne i Kalundborg fastsatte stiftsøvrigheden et reglement for inspektørernes forretninger, der sammenfatter stiftsøvrighedens opfattelse af, hvorledes inspektørernes arbejde burde forme sig⁹¹ Stiftsøvrighedens anvisninger går ud på, at kirkens, skolens og de fattiges dokumenter og obligationer skal opbevares i et skab e.l. på rådstuen, hvortil sognepræsten og hvert magistratsmedlem skal have en nøgle. Breve til inspektørerne åbnes af borgmesteren, »siden han som har mest arbejde med alle byens publikke og private ting, bør først være vidende om brevenes indhold for at indrette og determinere de øvrige byens og hans embedsforretninger derefter«. Borgmesteren indkalder til møder på rådstuen, men byens og borgerskabets »aparte« sager må ikke foretages i forbindelse med disse møder. Breve og dokumenter udformes og underskrives i fællesskab, men de som måtte have afvigende meninger kan anføre dem nedenfor, med deres underskrift under. Her ses det, at stiftsøvrigheden, selvom den støtter sognepræstens indflydelse i konkrete tilfælde, har sat den verdslige øvrigheds leder i spidsen for administrationen af de offentlige stiftelser, men klart adskilt fra den øvrige verdslige administration. Magistratens centrale stilling i arbejdet gav dog anledning til en del bekymring. Borgmester Munthe i Roskilde, der som kirkeskriver havde en vis rådgivende virksomhed ved regnskabsaflæggelsen fra købstædernes kirkeinspektioner og derfra kendte problemerne, udtalte i en indberetning 1753⁹² sine betænkeligheder ved administrationen af de offentlige kapitaler især i de købstæder, hvor byfogden alene udgjorde magistraten. Han så gerne en borgerlig medvirken og anbefalede, at to borgere adjungeredes byfogden i disse sager, idet han formodede, at borgerne gerne vil påtage sig et sådant arbejde, hvis der sikredes dem myndighed og ansvar i sagerne⁹³. Magistraterne tillagde selv »direktionen over stadens publikke stiftelser« betydning som en væsentlig del af magistratsarbejdet⁹⁴, og der udtrykkes især i de mindre købstæder tilfredshed med dispositionsretten over de offentlige kapitaler »som er blevet byen (Holbæk) til stor hjælp og beboelse«⁹⁵, eller som det siges i Kalundborg i en indberetning til stiftamtmanden 1751 »at byen så godt som hænger sammen af publike penge«. ⁹⁶

Afsluttende bemærkninger

Stiftamtmandens betydning

Stiftamtmanden var ifølge sin instruks¹ en tilsynsførende instans uden nogen egentlig besluttende kompetence. Han skulle påse, at lovene blev overholdt og, hvis han konstaterede uregelmæssigheder, indberette det til kongen. Stiftamtmandens position i forvaltningen støttedes imidlertid stærkt af Danske Kancelli og generalprokurøren i midten af 1700-tallet både i forhold til befolkningen og i forhold til kancelliet og kongen. Kancelliets brevveksling med købstæderne gik fra ca. 1730 udelukkende gennem stiftamtmanden². Når en konkret sag appelleredes til kongens afgørelse, søgte kancelliet i sine indstillinger at bevirke at afgørelsen enten blev overladt til stiftamtmanden eller henvist til en domstol. Derimod var det sjældent, at afgørelser i konkrete sager, der vedrørte byernes interne styre, blev truffet ved kongelig resolution.

De fleste afgørelser, der skulle træffes i lokaladministrationen, må have forekommet centraladministrationen forholdsvis betydningsløse, men også i lidt mere vidtrækkende forhold, som indførelsen af eligerede borgere, ses Danske Kancelli at tage afstand fra en central stillingtagen. Da stiftamtmand Witt i Viborg indførte eligerede borgere i Viborg, bad han om at få kongelig approbation på ordningen. Generalprokurør Luxdorff, der fik sagen til udtalelse, gav den følgende kommentar: »Derimod kan være så meget mindre at erindre, som det er sket med magistratens og borgerskabets samtykke. Det vil være usædvanligt og unødvendigt, at Deres Majestæt konfirmerer den meddelte instruks, da der jo ingen frygt kan være for, at indretningen jo bliver bestandig, når stiftamtmandens foranstaltning approberes, og han på embeds vegne tillægger den sådan instruks, som er i overensstemmelse med loven«³. Stiftamtmanden fik ganske vist den kongelige approbation, men samtidig blev sagens konkrete afgørelse lagt ud til ham selv »på embeds vegne«. Sjællands stiftamtmand indførte da også eligerede borgere uden at spørge Danske Kancelli.

I de fleste tilfælde har magistrat og borgere formodentlig opfattet stiftamtmandens anvisninger ganske på linje med kongelige resolutio-

ner, som afgørelser, der skulle følges. Stiftamtmandsbreve oplæstes ofte på rådstuemøderne lige efter kongebrevene, og da kongebrevene som nævnt kommuniseredes gennem stiftamtmanden med en af ham tilføjet indledning, fremgik det først senere i oplæsningen, om det pågældende brev var et kongebrev, kommuniseret af stiftamtmanden, eller et brev fra stiftamtmanden⁴. For det tilstedeværende borgerskab uden særlige forudsætninger må det have været vanskeligt at opfatte forskellen på disse breve.

Der findes dog en enkelt sag, som viser, at borgerne kunne sætte spørgsmålstegn ved stiftamtmandens kompetence. Takserborgerne i Holbæk nægtede 1745 at lade et beløb på 10 rdl., som magistraten ønskede refunderet af kærmerkassen, indgå i ligningen, selv efter at stiftamtmanden havde bestemt, at pengene skulle betales af kærmerkassen. Takserborgerne hævdede, at pengene, som var brugt til transport af svenske desertører, ifølge en aftale med Sverige af 1738, skulle betales af den svenske kommissær i Helsingør, og at loven – d.v.s. aftalen med Sverige – måtte stå over stiftamtmanden. Borgerne havde sandsynligvis ret i deres påstand om, at pengene ikke skulle betales af dem. Sagen endte – efter mange komplikationer – ved landstinget, hvor en underrettsdom mod takserborgerne for ulydighed og injurier mod stiftamtmanden stadfæstedes med den begrundelse, at borgerne skal adlyde en kongelig embedsmand. Der henvistes i begrundelsen ikke til nogen lovbestemmelse herom, men kun til, at kongen i en resolution af 18/2 1746 havde pålagt stiftamtmanden at anlægge sag mod takserborgerne. Den ved underretten idømte bøde nedsattes dog fra 400 til 200 rdl., og landstinget påtalte underrettens, og dermed indirekte stiftamtmandens fremgangsmåde over for takserborgerne⁵. Sagen var ikke helt afsluttet med landstingsdommen, idet det fremgår af en forespørgsel fra magistraten til stiftamtmanden 1748⁶, dels at bøden ikke fuldt ud var betalt, dels at heller ikke de 10 rdl., som sagen drejede sig om, var blevet betalt af kærmerkassen. Stiftamtmanden afviste at have mere med sagen at gøre, og det fremgår ikke af regnskaberne, at pengene nogensinde er blevet betalt.

Sagen, der synes at have haft opbakning fra borgernes side, var tydeligt nok en provokation og er blevet behandlet som sådan, men den viser, at i hvert tilfælde nogle borgere havde bevidsthed om deres egen stilling i systemet, og den belyser samtidig den usikkerhed, der i yderliggående situationer var om stiftamtmandens kompetence, som

rent faktisk ikke var baseret på nogen lovgivning. Efterspillet illustrerer desuden ganske godt vanskelighederne ved at gennemføre en sag, der ikke havde lokal tilslutning. Normalt synes stiftamtmandene at have været omhyggelige med at undgå at tage afgjort stilling i sager, der kunne føre til konfrontationer mellem dem selv og borgerne, f.eks. netop når det gjaldt takserborgernes ligninger, og stiftamtmanden bøjede gerne af, hvis der lokalt blev truffet andre beslutninger end dem, han havde foreslået.

Det beroede i høj grad på stiftamtmandens indsats, at borgernes medvirken i købstadsstyret blev opretholdt. Det fremgår bl.a. af stiftamtmandenes behandling af spørgsmål omkring kærmerkassens udgifter, der konsekvent henvistes til borgernes afgørelse, og ved indførelsen af de eligerede borgere, hvis formål var at sikre borgernes fortsatte medvirken i administrationen i byer, hvor deres deltagelse gav anledning til problemer. I kommentaren til stiftamtmand Witts forespørgsel om indførelse af eligerede borgere, ses, at også generalprokurøren og med ham Danske Kancelli lagde vægt på magistratens og borgernes tilslutning til et sådant forslag.

På den anden side gjorde stiftamtmandene ikke noget forsøg på systematisk at sikre sig, at den borgerlige medvirken blev praktiseret overalt. F.eks. kan stiftamtmanden ved sine inspektioner ikke have undgået at opdage, at der en del steder ikke var borgervalgte revisorer, men dette forhold er ikke blevet påtalt, når der ikke iøvrigt var problemer.

Kunne der ikke skabes enighed om afgørelserne mellem embedsmænd og borgere, eller kunne borgerne ikke acceptere embedsmændenes afgørelser, henvistes sagerne både af stiftamtmanden og af kancelliet så vidt muligt til retsafgørelse og ikke til kongelig resolution⁷. Eksempler herpå er fremdraget i det foregående, men flere kan findes i stiftamtmandens notifikationslister, hvor mange afslag på ansøgninger til kongen om ændring af en administrativ afgørelse motiveres med, at sagen bør afgøres ved lands lov og ret. Tendensen har været mærkbar i lokaladministrationen og har vakt en vis uvilje. »I stedet for forlig bruges de høje kollegiers måde, hvis eksempel følges med at henvise en fattig forurettet til lands lov og ret, hvilket er det samme som at sige: søg din ret med pengespild – hvad kommer det os ved.«⁸

Betragter man generelt den holdning, som stiftamtmandene og bag

dem Danske Kancelli, havde til købstadsadministrationens virkemåde, kan man få det indtryk, at målet var at lægge de konkrete afgørelser på så lavt et plan i forvaltningsapparatet som muligt, at lægge ankeinstansen hos stiftamtmanden eller hos domstolene og at forhindre, at sagerne gennem klager nåede frem til kongens afgørelse. Resultatet heraf var, at afgørelserne i praksis blev henlagt til det formelle forvaltningsapparat under Danske Kancelli, som dermed fik større betydning. Der er ikke truffet principielle udtalelser som kan bekræfte denne antagelse, men den er i overensstemmelse med de bestræbelser, der var på andre områder i midten af 1700-tallet for at udbygge og styrke administrationen.

Karakteristiske træk ved købstadstyret

Under en enevælde som 1700-tallets fandtes der måske formelt ikke et lokalt selvstyre på den måde, at kongens beslutningsmyndighed var delegeret til nogen lokale embedsmand. Imidlertid indebærer lovgivning for et sagsområde direkte eller indirekte delegation af beslutningsmyndighed, og desuden var lovgivningen med hensyn til lokale forhold så ufuldstændig, at der fandtes et spillerum for en af kongen og kollegerne uafhængig stillingtagen i lokalforvaltningen. Endelig må man konstatere, at lovgivningen langt fra altid blev respekteret, hverken af de administrerende myndigheder eller af befolkningen, især ikke med hensyn til dens administrative konsekvenser, som måske ofte har været af mindre interesse end dens saglige indhold. Det tilkom en senere tids jurister at forsøge at bringe overensstemmelse mellem lovens bogstav og den administrative praksis. Det tomrum, der opstod på grund af lovgivningens ufuldkommenheder, udfyldtes på forskellige niveauer i det eksisterende administrative apparat af embedsmændene på egen hånd eller i et samarbejde med en eller flere grupper i befolkningen. Forholdene kompliceredes yderligere af, at embedsmændene måtte tage hensyn til, at kongen uden om det formelle forvaltningsapparat kunne træffe beslutninger eller ændre allerede trufne beslutninger på ethvert niveau i forvaltningen. Som følge heraf var der plads for store lokale variationer i beslutningsmyndigheden inden for de givne rammer. Selvom det i denne undersøgelse er tilstræbt at fremdrage de almenlydige fænomener i forvaltningsudø-

velsen, har de lokale forskelle været påfaldende med hensyn til, hvorledes afgørelser blev truffet inden for forskellige sagsområder og administrationsenheder. Uden tvivl vil en undersøgelse af andre købstæder eller andre tidsrum derfor på mange måder kunne korrigere eller supplere de her givne beskrivelser af forvaltningens forskellige funktioner.

Sammenfattende må tidens forvaltningssystem på lokalt plan siges at være præget af kollegialsystemet, d.v.s. at beslutninger blev truffet af en gruppe mennesker, som formelt alle med lige ansvarlighed deltog i beslutningerne. Dette var tilfældet for magistratskollegiet, for inspektionerne for de offentlige stiftelser og for de udvalg og kommissioner, der nedsattes permanent eller i særlige anliggender. At det så kan påvises, at indflydelsen i praksis ikke altid var ligeligt fordelt i et sådant kollegium, ændrer ikke det principielle i dette forhold.

Den eneste egentlige embedsmand i forvaltningsapparatet var stiftamtmanden, der i praksis havde selvstændig myndighed uden sideordnede medansvarlige. Ganske vist fandtes i en del købstæder et bystyre, som alene bestod af en byfoged, men det var mere udtryk for en økonomisk nødvendighed, end for et ønske om et embedsmandsstyre – eller bureaukrati – i nutidig forstand. En undersøgelse af administrationen i de byer, hvor byfogden alene udgjorde bystyret, vil formodentlig vise, at der fra overordnede myndigheders side udfoldedes mange bestræbelser på at få indført medansvarlige instanser i disse byer i form af eligerede borgere, overformyndere, som fik tillagt den opgave at bistå byfogden, eller andre særligt udvalgte borgere.

Et andet karakteristisk træk ved styret var en vis, om end udtalt, respekt for ejendomsretten, der kunne gå på tværs af de sædvanlige kompetenceforhold. Borgernes integration i den økonomiske forvaltning opfattedes nok først og fremmest som en kontrolforanstaltning, men den gennemførtes mest konsekvent og delvis uden noget lovgrundlag i den del af den økonomiske forvaltning, som angik byens interne materielle forhold. På rådstuemøderne udøvede borgerne – eller i hvert tilfælde de grundejende borgere – kollektivt de rettigheder og var underkastet de forpligtelser, som en grundejer normalt havde med hensyn til sin ejendom, også selvom borgerne ikke altid benyttede sig af deres rettigheder. Derimod var borgerne ikke på samme måde inddraget i kontrol med eller forvaltning af fiskale opgaver eller af de offentlige stiftelser. I udformningen af kirke-, skole- og fattig-

væsnets administration mærkedes ligeledes respekten for ejendomsretten. Det meget brogede billede, som denne administration udviser trods lovgivningens og stiftsøvrighedens forsøg på ensretning, kan bl.a. forklares med hensynet til de private legatsstifteres fundatsbestemmelser, der smittede af også på den del af administrationen, som ikke angik disse legatmidler.

Stiftamtmanden og bag ham Danske Kancellis bestræbelser på at effektivisere og professionalisere lokalforvaltningen gik ud på at bevare og udbygge det bestående system og ikke på at ændre kollegialsystemet til et embedsmandsstyre. Selvom det muligvis ikke var hensigten, betød stiftamtmandens forsøg på en effektivisering af lokalstyret nødvendigvis, at han i et vist omfang måtte acceptere købstadsforvaltningens selvstændige afgørelser for ikke at undergrave de instanser, som han ønskede opretholdt. Der spores endda en tendens til, i tilfælde af uenighed mellem deltagerne i det lokale styre, at lade sager afgøre ved en domstol og ikke ved ordrer fra centraladministrationen eller kongen. Også dette medvirkede til, at den lokale kompetences uafhængighed af den overordnede administration blev understøttet.

Spørgsmålet, om der fandtes et lokalt selvstyre, og om befolkningen havde indflydelse på dette styre, må altså besvares bekræftende. Den ufuldkomne lovgivning, dispositionsretten over egne midler og stiftamtmandens bestræbelser på at få styret til at fungere gjorde det muligt for lokale instanser at træffe ret vidtgående afgørelser på egen hånd uden indblanding fra overordnede myndigheder, især hvis der kunne skabes enighed om afgørelserne hos de involverede parter. Nogen forestilling om demokrati spores derimod ikke i forvaltningen på denne tid.

Konsekvensen af et styre af denne karakter var, at der var store lokale forskelle på dets funktion i praksis. Disse forskelle må i et vist omfang have fået følger for befolkningen, således at der også må have været lokale forskelle på forskellige befolkningsgruppers vilkår forårsaget af lokalstyrets afgørelser. Der kan her peges på forskellene i lokale skatter og i udlånene af legatmidler; men forvaltningens konsekvenser for befolkningen er iøvrigt ikke undersøgt og ville nødvendigvis inddrage mange andre samfundsforhold end de administrative. Det kan dog siges, uden at det i det foregående er dokumenteret, at borgernes indflydelse på de økonomiske dispositioner medførte, at

udgiftskrævende reformer var overordentlig vanskelige at få gennemført. Ofte foretrak man at blive ved det bestående, og gjorde altså sin indflydelse gældende på den måde.

Den kollegiale styreform og borgernes integration i styret var mulig i mindre byer med et nogenlunde ensartet erhvervsliv og havde formodentlig sine fordele i et samfund af datidens karakter. I Roskilde fungerede det tilsyneladende gnidningsløst måske takket være en dygtig borgmester. I en større by med et mere specialiseret erhvervsliv som Helsingørs var man forlængst gået over til repræsentativ befolkningsmedvirken, og i Næstved som i mange mindre byer var det af økonomiske grunde umuligt at opretholde magistratens kollegiale sammensætning. Trods stiftamtmandenes forsøg på at effektivisere styret i den form, det havde, gik udviklingen i århundredets slutning i en anden retning. Magistratskollegierne nedlagdes næsten alle steder og erstattedes af embedsmænd og funktionærer i en hierarkisk opbygning. Befolkningsindflydelsen i repræsentativ udformning gennemførtes ved lov gennem indførelsen af borgervalgte eligerede borgere i alle købstæder i løbet af 1770erne.

Noter og henvisninger

Indledning

1. Denne undersøgelse er udført som et led i et projekt om lokaladministrationens udvikling i det danske samfund efter 1660 iværksat af Statens humanistiske Forskningsråd. Forskningsrådet har i perioden fra 1. maj 1975 til 30. december 1977 bevilget lønudgifter til betaling af en deltidsvikar for mig i min stilling som arkivar ved Landsarkivet for Sjælland, og rigsarkivaren har givet tilladelse til, at jeg i denne periode anvendte halvdelen af min tjenestetid til formålet. Jeg vil herved gerne takke både Statens humanistiske Forskningsråd og rigsarkivaren for den bevilgede forskningstid.
2. Da denne undersøgelse påbegyndtes, havde jeg kendskab til, at andre beskæftigede sig specielt med disse områder.
3. Størstedelen af havnen i Helsingør hørte ikke under byen.
4. Se herom Wilh. v. Rosen: Købstædernes havnekommissioner 1798-1868 i ARKIV 6. bd., nr. 3, 1977, s. 169-89.
5. Sjællands stiftamt. Kopibog 1753-55 nr. 167.
6. Danske Kancelli. D V 124.
7. Sjællandske tegnelser 29/12 1730, jf. Edv. Holm: Danmark-Norges historie 1730-46, s. 343.

Kapitel I. Magistratens sociale og økonomiske status

1. Oplysningerne i det følgende om embedsmændenes fortid er, hvor intet andet er oplyst, hentet fra de pågældendes ansøgninger, som kan findes ved hjælp af registret over ansættelser i Danske Kancelli. Oplysningerne om købmændene er tillige fundet ved hjælp af borgerskabstilførsler suppleret med oplysninger ang. nærings-skatte. Ikke alle købmænd har kunnet findes i borgerskabsprotokollerne.
2. Kirkebøgerne giver ikke oplysninger om alder ved vielses- eller begravelsestilførsler, men det fremgår af de pågældendes ansøgninger til stillingerne, at de har ca. 20 års virksomhed bag sig. Hartman i Roskilde er 41 år, da han 1735 udnævnes til vicerådmand (Koncepter og indlæg til sjællandske registre 1734 nr. 301), og David Lange i Roskilde er 38 år, da han 1747 bliver vicerådmand (Gratialprotokollen 23/1 1739 fol. 144 v).
3. Borgmestrene er Rist (1748-58) og Dorph (1758-63) i Næstved, der har været prokuratorer, Schougaard i Holbæk (1730-74), der kommer fra Rentekammeret, Munthe i Roskilde (1734-63), der har været stiftamtmand Holsteins fuldmægtig, og Ferslew i Helsingør (1741-63), der bl.a. har været i Rentekammeret og i Grønland. Kun Rist har været rådmand, før han bliver borgmester.

4. Gratialprotokollen 11/9 1744 fol. 162 v.
5. Holbæk byfoged: Tingbog 30/3 1733.
6. Koncepter og indlæg til sjællandske registre 1736 nr. 256.
7. Koncepter og indlæg til sjællandske registre 1743 nr. 225.
8. Rasmus Nielsen: Næstved købstads historie IV, 1932, s. 44.
9. Koncepter og indlæg til sjællandske registre 15/1 1745 nr. 25.
10. Sjællands stiftamt: Kopibog 10/2 1753
11. Indberetning til Munthes lovkommission 12/4 1753. A V 7 144 b.
12. Koncepter og indlæg til sjællandske registre 13/2 1750 nr. 40.
13. Sjællands stiftamt: Indkomne breve fra kongen 20/5 1746.
14. Embedsmænd deltog ikke i de lokale skatter, men betalte statsskatter. I denne periode udskreves kun personskatter i købstæderne 1743, 1749 og 1757 i form af ekstraskatter.
15. Skifte efter Matthias Ferslew, Helsingør, død 1763, afsluttes 1791 med et underskud på godt 100 rdl. Skifte efter Heinrich a Møiniche, Helsingør, død 1776, afsluttes 1792 med et overskud på 542 rdl. Det fremgår af Helsingør skifteprotokol 1776-97 fol. 845 r, at der 1791 findes endnu et uafsluttet skifte efter en rådmænd påbegyndt før 1768. Kun skiftet efter A.J. Enghavn, Helsingør, død 1764, er afsluttet samme år. Han efterlader et overskud på 2350 rdl. Fra de øvrige købstæder er kun fundet skifte efter David Lange i Roskilde, død 1788. Det afsluttes 1802, men formuen er ikke vurderet.
16. Regnskaber over accisen og over en del af sportlerne i forbindelse med retsvæsnen kan findes i Rentekammerets reviderede regnskaber. Købstadregnskaber.
17. Holbæk rådstue: Kopibog over udg. breve 3/8 1751. Beløbet stemmer med acciseregnskabet. Det stiger i løbet af 1750erne til det tredobbelte.
18. Skifterne er gennemgået 1742-50. Der betales ikke salær af privat afholdte skifter, så vidt det kan ses.
19. Gratialprotokollen 23/4 1742, Fæsters ansøgning.
20. Koncepter og indlæg til sjællandske registre 4/12 1739 nr. 419.
21. Holbæk rådstue: Kopibog over udg. breve 3/8 1751.
22. Rentekammeret 222.169. Civiletatens lønningsreglement.
23. Holbæk rådstue: Kopibog over indk. breve 22/3 1749.
24. Om Fæster oplyses i anledning af en ansøgning fra ham om at få herredsfogedembedet i Arts-Skipinge herred, at han er den eneste af Holbæks magistrat, som kun har lidt at leve af (Gratialprotokollen 15/1 1740 fol. 122 v).
25. Roskilde byfoged: Kopibog 10/4 1751.
26. Hans faste løn som landsdommer var 400 rdl. (Rentekammeret 222.195 Civiletatens lønningsreglement). Som domkirkevæрге havde han 200 rdl. årligt (se kap. IV).
27. Helsingør rådstue: Kopibog over udg. breve 27/4 1751.
28. Sjællands stiftamt: Korrespondance vedk. Helsingør. Indberetning fra Helsingør 26/6 1751, og Helsingør rådstue: Kæmnerregnskabet.
29. Helsingør rådstue: Kopibog over udg. breve fol. 17.
30. Helsingør rådstue: Ligning til prinsessestyre 1749.
31. Disse 3 embeder var alle besat 1750-51 og 1753-54.
32. Koncepter og indlæg til sjællandske registre 18/9 1744 nr. 309.
33. Næstved rådstue: Esktraskattemandtal 1757.

34. Koncepter og indlæg til sjællandske registre 5/7 1743 nr. 225.
35. Danske Kancelli A V 7 144 b. nr. 8 12/4 1753.
36. Der er altså betydeligt flere rådmænd, der er købmænd, end nævnt hos Munch I s. 130.
37. Holbæk rådstueprotokol 22/2 1759.
38. Holbæk byfoged: Justitsprotokol 20/11 1758.
39. Holbæk, Roskilde og Frederikssund hørte under Rørvig toldsted.
40. Næstved rådstue: Kopibog 3/2 1756.
41. Holbæk rådstue: Kommissionsakt til at undersøge magistratens forhold m.h.t. byens skibsbro 1755-57.
42. Rasmus Nielsen: Næstved købstads historie IV s. 39.
43. Forklaringen er sandsynligvis, at byens offentlige stiftelsers midler først i løbet af 1750erne udlåntes til byens egne borgere (se kap. IV).
44. Når antallet af huse ejet af købmænd er relativt lille i forhold til deres andel i vurderingssummen, skyldes det, at købmændenes huse var meget højt vurderet, og at der var et stort antal huse, bl.a. på Lappen hvor færgemændene boede, med en meget lav vurdering.
45. Både i folketællingen 1753 og i vurderingen 1761 er det vanskeligt at identificere indehaverne af handelshusene, som ikke blev regnet med til borgerskabet og muligvis ikke alle har boet fast i byen.
46. Se bl.a. Rasmus Nielsen: Næstved købstads historie IV s. 39, samt Sjællands stiftamt: Kopibog 7/5 1753.
47. Se skemaet hos Munch I Tillæg s. 206ff.
48. Hele denne del af sagen findes i Koncepter og indlæg til sjællandske registre 10/11 1744 nr. 292. Holsteins brev er desværre ikke bevaret i original i stiftamtsarkivet, så det har ikke været muligt at se, om tilføjelsen er sket med Holsteins egen hånd.
49. Også andre gjorde opmærksom på det uheldige i at nedlægge magistraterne, bl.a. borgmester Munthe i en indberetning 1753 og stiftamtmand Knuth i 1765 (se kap. IV note 92 og 93).

Kapitel II. Magistratens opgaver som statsmagtens repræsentant.

1. Næstved rådstueprotokol 18/3 1756.
2. Der førtes ikke mere særlige rådstueretsprotokoller.
3. Stiftamtmanden henlægger således en afgørelse vedr. fritagelse for borgerskab til kongen (Sjællands stiftamt: Kopibog over udg. breve 20/9 1749), og kongen påtaler i et andet tilfælde, at magistraten uden kgl. bevilling har fritaget en borger for byens bestillinger (rskr. 29/10 1745).
4. Danske Kancelli A V 8 145 b nr. 10.
5. Frd. om politiets administration 22/10 1701
6. Iflg. Munch I s. 120.
7. Eksempler i Roskilde byfogeds justitsprotokol 1752-64. fol. 23 9/11 1752, fol. 50 7/6 1753 og fol. 59 2/8 1753 og i Helsingør byfogeds justitsprotokol 27/2 1747 og 26/6 1747.

8. Mundtlig proces i straffesager påbødes først i nyeste tid.
9. Holbæk rådstue: Kopibog over udg. breve 3/8 1751.
10. DL 1-5-19.
11. Jf. en sag mod Holbæks takserborgere 1746, hvor landstinget påtaler, at magistraten og byfogden i fællesskab har afsagt dom uden at gøre det klart, at dommen ikke var ærerørig (se s. 98).
12. Eksempler i Roskilde byfogeds justitsprotokol 12/7 1751 og 13/9 1751.
13. Eksempel i Helsingør rådstueprotokol 6/6 1754 på, at en sag, der ikke kunne klares ved forlig, henvises til bytinget.
14. Eksempel i Roskilde rådstueprotokol 6/8 1749 på en sag, der påbegyndes som konsumtionssag ved rådstueretten, men derefter henvises til bytinget.
15. Rskr. 9/1 1730 og 10/5 1734.
16. Holbæk rådstue: Kopibog over indg. breve 4/8 1739 og over udg. breve 22/8 1739.
17. Iflg. Munch afgjordes sager, der angik kongens indtægter, administrativt af Rentekammeret.
18. Både dommer og anklager fik andel i bøderne.
19. Fra dette tal er trukket restancer og eftergivelser af skatten 1743. Ekstraskatten 1743 udskrives på Holbæk med 2043 rdl., prinsessestyren 1749 med 250 rdl. og ekstraskatten 1757 med 270 rdl. + 220 rdl. fra embedsmænd. Først fra 1762 udskreves årligt ekstraskatter.
20. Regnskaber over det stemplede papir kan findes ved årets begyndelse i Holbæk rådstues kopibog over udg. breve.
21. Udgiften anføres årligt i kæmnerregnskabet.
22. Næstved havde udgifter til vildtrejser på omkring 50 rdl. årligt. I Helsingør ses disse udgifter ikke.
23. Holbæk rådstue: Kopibog over udg. breve 21/2 1739.
24. Rentekammeret 2214.89 20/11 1747.
25. Niels Andersen Blich på Korerupgård. Gården tilhørte oversekretæren i Danske Kancelli Johan Ludvig Holstein.
26. Jf. skiftet efter Iver Hvid i Holbæk skifteprotokol 1749. Henvisninger til det omfangsrige skifte kan findes i navneregistret.
27. Jf. Holbæk rådstue: Kopibog over indk. breve 18/4 1758, hvor Rentekammeret pålægger magistraten at sørge for, at en købmand, der er blevet rådmand, omgående udtræder af et konsumtionsinteressentskab.
28. Frd. 31/12 1700.
29. Bevarede konsumtionsregnskaber findes i Rentekammerets reviderede regnskaber i gruppen Toldregnskaber.
30. Frd. 31/12 1700 kap. 11 § 10 og frd. 25/8 1741.
31. Se f.eks. DK A V 7 144 b nr. 8 indberetning fra Stubbekøbing.
32. Sjællands stiftamt: Kopibog over udg. breve 17/1 1753. Jeg har ikke kunnet finde sagen i Danske Kancelli, hvor det sidste spor af den er, at den fra oversekretæren sendes til udtalelse hos generalprokurør Stampe 6/4 1753.
33. Se skiftet efter Iver Hvid i Holbæk 1749 og korrespondancen herom i rådstuekopibøgerne. Boet heftede for konsumtionen til kontrakten udløb, og magistraten synes at have benyttet lejligheden til at dræne boet for penge.

34. Rentekammeret 2215.321 Div. told- og konsumtionsvæsnet vedk. 1670-1759 A 27/1 1750.
35. Frd. 20/8 1743.
36. Den sjællandske kommissions arkiv med selvangivelserne findes i Sjællands stiftamts arkiv. De øvrige kommissionsarkiver findes i Rentekammeret. Se også Carl Christiansen: Om amtsregnskaberne som historisk kilde i Fortid og Nutid IV, 1923, s. 1-37, hvor henvisning til sagerne i Rentekammerarkivet findes.
37. Kommisioriet findes i Rentekammerets ekspeditionsprotokol 13/9 1743 (2212.30).
38. De forskellige hænder og de forskellige farver blæk i mandtallene, som findes i Rentekammerets reviderede regnskaber, bekræfter, at ligningen er foregået på denne måde.
39. Rentekammerets reviderede regnskaber. Købstadregnskaber.
40. Frd. 4/11 1749 og 31/10 1757.
41. Forskelle i kredsen af skattepligtige fremkom bl.a. fordi nogle erhvervsgrupper, f.eks. militære, var undtaget fra de reparerede skatter, men deltog i byskatten, hvis de var grundejere.
42. En sammenligning mellem ekstraskattemandtallene 1743 med byskattemandtallene fra samme år viser visse forskelle fra by til by, m.h.t. i hvilket omfang den fattigere del af befolkningen er medtaget i ekstraskattemandtallene.
43. Jf. frd. 20/2 1717 om memorialer og suppliker samt plakater af samme dato.
44. Afslag formidledes fra Danske Kancelli til enkeltpersoner på den måde, at lister over afslag, kaldet notifikationslister, sendtes til stiftamtmanden til videre kommunikation.
45. Stiftamtmanden må flere gange bede magistraten skaffe ham oplysning om, hvordan en ansøgning er besvaret. Se f.eks. Næstved rådstue: Kopibog 20/3 1753 ang. en rådmands ansøgning om at måtte fratænde embedet, og Helsingør rådstue: Kopibog over indg. breve 24/11 1752 ang. en kgl. bevilling til fritagelse for »byens tyngde«.
46. Se således Danske Kancelli A V 8 145 b med indberetning fra Kalundborg 5/5 1751. Jf. Roskilde byfoged: Kopibog over indk. breve 8/4 1747. I pakken Diverse om personale og gagering 1660-1848 (Rentekammeret 13.2) findes en liste over kgl. betjente, som får tilsendt forordninger. Her nævnes borgmestre og rådmænd, men ikke byfogder.
47. Iflg. Holbæk rådstues kopibog over indg. breve er der 1727-28 modtaget 11 breve fra Rentekammeret, 6 fra Danske Kancelli, 9 fra andre kollegier og 24 fra stiftamtmanden. 1761-62 er modtaget 4 breve fra Rentekammeret, ingen fra Danske Kancelli, 2 fra andre kollegier og 68 fra stiftamtmanden.

Kapitel III. Bestyrelsen af købstadens materielle og økonomiske anliggender.

1. DL 3-5 og 3-6.
2. Ordene kommune og kommunal kommer først i brug i deres nuværende betydning i 1820erne.
3. DL 3-3-1 og 3-3-2.

4. Jf. Munch II s. 8.
5. Danske Kancelli A V 7 144 b nr. 8.
6. F.eks. Næstved rådstue: Kopibog 21/1 1756 og Sjællands stiftamt: Kopibog over udg. breve 7/5 1753.
7. Iflg. rskr. 22/4 1740 skulle borgerskabet i forvejen advares, når kongelige befallinger skulle oplæses på mødet. Det skete ved trommeslag, klokkeringning fra rådhuset eller ved, at fjerdingsmænd gik rundt til de borgere, som befallingen særligt vedkom.
8. Holbæk rådstueprotokol 1758. Normalt bruges ikke tiltaleformer i rådstueprotokollerne, når et brev refereres.
9. Næstved rådstueprotokol 4/3 1756 og 18/3 1756, samt kopibogen 3/4 1756. Holbæk rådstue: Kopibog over udg. breve 29/8 1758, hvor et rådstuemøde, som ikke er nævnt i rådstueprotokollen, refereres for stiftamtmanden.
10. Roskilde rådstueprotokol 7/1 1751 m.fl. steder.
11. Holbæk rådstueprotokol 18/2 1761 m.fl. steder.
12. Jf. Helsingør rådstueprotokol 12/8 1751, hvor magistraten har drøftet en udvidelse af rådstuemøderne, bl.a. for at opnå, at borgerskabet »vandt så meget mere adgang til magistraten på rådstuen udi deres anliggender, uden at have nødvendig at incommodere dem i deres huse«.
13. Iflg. f.eks. Holbæk rådstue: Kopibog over udg. breve 23/6 1758, hvor det oplyses, at daglejerne er blevet spurgt, om de vil være stykkuske. Dette fremgår ikke af de mange rådstuemøder samme år om dette emne.
14. I Vordingborg ansås et fremmøde på 9 borgere for at være meget lidt på et rådstuemøde 27/2 1755.
15. Iflg. kærnerregnskabet udgjorde indtægten af disse jorder 380 rdl. årligt.
16. F.eks. Holbæk rådstueprotokol 31/8 1759. Se også Skælskør rådstueprotokol 17/4 1755.
17. Decisionen til Næstved kærnerregnskab 1753. Se også decisionen til Helsingør kærnerregnskab 1747.
18. Se f.eks. de mange og sommetider velformulerede indlæg fra forskellige erhvervsgrupper i Relationer over amterne og byerne i Danmark-Norge 1735-36 i Kommercekollegiets arkiv og Holbæk rådstue: Kopibog over udg. breve 8/5 1751, hvor magistraten oplyser, at borgerskabet har været indkaldt hver stand for sig for at stille forslag om byens opkomst.
19. Roskilde byfoged: Kopibog over udg. breve og kopibog over indk. breve 17/11 1753.
20. Holbæk bagerlavs og Holbæk skomagerlavs protokoller 1748-50.
21. Eksempler på at fiskerne ytrer sig ses i Næstved rådstueprotokol 14/3 1754 og i Holbæk rådstue: Kopibog over udg. breve 16/3 1749.
22. Sjællands stiftamt: Kopibog over udg. breve 25/1 1753 ang. forholdene i Helsingør.
23. Jf. sagen om bymarkernes fordeling i Roskilde 1747, samt f.eks. Roskilde rådstueprotokol 23/9 1750.
24. Eksempler på flertalsafgørelser i Roskilde rådstueprotokol 2/1 1756 og 29/10 1756. Holbæk rådstue: Kopibog over udg. breve 29/8 1758.
25. Borgernes og stiftamtmandens holdning hertil kommer bl.a. frem i Relationer over

- amterne og byerne 1735 fol. 109 ff, hvor Holbæks borgere stiller forslag om at overtage konsumtionen på ligning. (Kommercekollegiets arkiv. VA II s. 305).
26. Roskilde byfoged: Kopibog 5/8 1747.
  27. Se afsnittet om eligerede borgere.
  28. Helsingør rådstuearkiv. De 16 formænds protokol. Forhandlingsprotokollen indeholder 1740-47 kun indkvarteringssager, derefter er der lakune til 1753, da de eligerede får pålagt at udføre folketællingen. Fra 1758 er der kun indført navne på de til ombud udmeldte borgere.
  29. Lister i De 16 formænds protokol 1753 og 1755. (Rådstuearkivet).
  30. Helsingør rådstue: Kopibog over udg. breve 9/6 1751.
  31. Indtil 1751 foretoges valget muligvis af borgerne selv. Jf. Sjællands stiftamt: Korrespondance vedk. Helsingør. Indberetning 26/6 1751.
  32. 14/2 1754 deltager de i forhandling med slagterlavet om ændring af lejen for slagterboden. 18/4 1754 tiltræder de, at der gives en ekstraordinær godtgørelse til kirurgen. (Rådstueprotokollen).
  33. Helsingør rådstueprotokol 26/4 1753.
  34. Helsingør kræmmerlavs kopibog 9/9 1754.
  35. Kræmmerlavet kopibog 27/4 1754, 30/7 1754.
  36. Helsingør rådstue: Kopibog over indk. breve 26/3 1753 og 3/5 1753. Kopibog over udg. breve 1/4 1753. Rådstueprotokollen 12/4 1753.
  37. Sjællands stiftamt: Kopibog 5/5 1753.
  38. Rådstueprotokollen 4/7 og 17/7 1754. Kopibog over udg. breve 1753. Kræmmerlavets kopibog 13/7 og 9/9 1754.
  39. Rådstueprotokollen 4/7 1749 og Kræmmerlavets kopibog 24/9 1754.
  40. Rådstueprotokollen 13/12 1753 om oprettelse af et sæbesyderi med tilskud fra kongen.
  41. Rådstueprotokollen 29/11 1753, 17/7 1754, 8/8 1754.
  42. Helsingør rådstue: Kopibog over udg. breve 2/5 1754.
  43. Helsingør rådstueprotokol 1/6 1750 og 27/5 1751 refererer en diskussion om medlemmernes adgang til at se de offentlige stiftelsers regnskaber.
  44. I stiftamtmandens kopibog over udgåede breve 1749-51 er der registreret 92 breve vedr. Helsingør eller dens indbyggere, 39 breve vedr. Roskilde, 38 breve vedr. Næstved og 20 breve vedr. Holbæk.
  45. Byens breve var altid underskrevet af alle den virkelige magistrats medlemmer.
  46. Jf. stiftamtmandens beskrivelse af forretningsgangen ved udførelsen af kirke-, skole- og fattigsager s. 95.
  47. DL 1-8-2 og 1-8-4.
  48. Rskr. 10/9 1734.
  49. Iflg. folketællingen 1753.
  50. Koncepter og indlæg til sjællandske registre 1736 nr. 256. Byskriveren i Roskilde havde en skriver i sin husstand iflg. folketællingen 1753.
  51. Borgmestrenes fuldmægtige kunne møde i retssager på borgmestrenes vegne, f.eks. i gældssager.
  52. Der var en del problemer med, hvilke »små bestillinger« magistraten måtte besætte uden kgl. konfirmation i h.t. rskr. 3/8 1670 og DL 3-4-9, men af de her nævnte

- funktionærer var det kun underfogden i Helsingør, der fik kgl. konfirmation. De øvrige ansattes uden meddelelse til eller indblanding fra overordnede instanser.
53. Holbæk rådstue: Kopibog over udg. breve 8/5 1751. Magistraten medregner blandt byens betjente en overmåler og vejer, samt en vrager, der udelukkende lønnedes af sportler og ikke havde arbejdsopgaver specielt for bystyret.
  54. Sjællands stiftamt: Korrespondance vedk. Roskilde 1751.
  55. Instruks for underfogden (Sjællands stiftamt: Korrespondance vedk. Helsingør 1742).
  56. Sjællands stiftamt: Korrespondance vedk. Helsingør 26/6 1751.
  57. Folketællingen 1753.
  58. F.eks. konsumtionsbetjente.
  59. Jf. også afsnittet om stokkemænd s. 59.
  60. Poul Andersen: Dansk forvaltningsret 1946, s. 198.
  61. Først i G. L. Baden: Dansk juridisk ordbog, 1822, findes en definition af ombud, der svarer til den her brugte.
  62. DL 3-4-9, samt rskr. 3/8 1670 og 5/5 1683 m.fl. reskripter.
  63. DL 3-4-11.
  64. I Holbæk fandtes et lav af avlsbrugere, hvis formand spillede en vis rolle, se f.eks. rådstueprotokollen 15/3 1758 og 29/6 1758. I Helsingør fandtes et jordejersocietet. Begge havde en halvofficiel status, idet f.eks. aftaler med bindende virkning vedr. byens jorder kunne indføres i deres protokoller, jf. f.eks. Helsingør rådstueprotokol 8/8 1754, hvor der henvises til en aftale indført i jordejernes societetsprotokol. Deres arkiver er ikke bevaret.
  65. Under stiftamtmandens ledelse udlignedes udgifterne til arrestanter mellem byerne indbyrdes og mellem by og land. Det beløb, der indbetaltes til udligningsordningen, kaldtes delinkventpenge.
  66. Undersøgelsen er rent praktisk udført på den måde, at navnene på alle, der har haft ombud i den undersøgte periode, er udskrevet. Navnene er derefter sammenholdt med folketællingernes oplysning om boligforhold. For de borgeres vedkommende, der ifølge folketællingen ikke boede i eget hus, er oplysningerne suppleret med skøde- og panteprotokollernes registrering af huskøb. Kun borgere, der er nævnt i folketællingen 1753 er medregnet. Af de 4, der har haft ombud uden at have hus i Holbæk, har 1 et lån i fattigkassen, hvis penge udlåntes mod pant i fast ejendom, og 2 andre var avlsmænd. De har alle 4 været takserborgere en gang.
  67. Danske Kancelli A V 7 144 b nr. 8 Næstved 10/1 1747, og Næstved rådstueprotokol 2/1 1748.
  68. Næstved rådstue: Kopibog 20/1 1756.
  69. I Roskilde anfører magistraten således flere gange, at de har rettet sig efter flertallets mening (jf. note 24). I Helsingør magistrats autorisation i de eligerede borgeres forhandlingsprotokol 1743 gives anvisning på, hvorledes beslutninger skal træffes ved stemmeflertal.
  70. Deres velstand er undersøgt ved hjælp af et konsumtionsmandtal 1740, da konsumtionen var på ligning i Holbæk.
  71. Danske Kancelli A V 7 144 b nr. 8. Indberetning fra Ramsø-Tune herred 19/9 1753 og Danske Kancelli A V 8 145 b. Indberetning fra Hillerød.
  72. Danske Kancelli A V 7 144 b nr. 8. 5/9 1753.

73. Ved frd. 3/6 1796 § 24 nedsattes antallet af stokkemænd til 4. Ordningen ophævedes først 1848, da der i stedet indførtes 2 ordinære retsvidner.
74. Budgetterne findes gerne forrest i takserborgernes ligning.
75. Se s. 98.
76. Der fandtes lokalt bestemmelser herom, f.eks. i et brev fra stiftamtmanden til Holbæk. Holbæk rådstue: Kopibog over indkomne breve 27/9 1737.
77. DL 3-6-4.
78. Danske Kancelli A V 7 144 b, Kalundborg 28/4 1753 og Roskilde 5/7 1753. Rentekammeret 2214.89: Næstved 1747.
79. Sjællands stiftamt: Kopibog 20/2 1753.
80. I Holbæk udmeldtes 1746 2 sæt takserborgere, og i 1764, da takserborgerne havde sat magistraten i skat, endda 3 sæt takserborgere, før det lykkedes at nå frem til en ligning, som magistraten kunne godkende.
81. 1748 må magistraten selv udpege takserborgerne, da borgerne på rådstuemødet i januar nægtede at gøre det (Næstved rådstueprotokol 2/1 1748).
82. DL 3-5-1.
83. Kæmnerne 1750, 1751 og 1755 kunne ikke skrive deres navn. Ifølge en konsumtionsligning 1740, der er underskrevet af 150 indbyggere i Holbæk, kunne ca 1/3 af underskriverne ikke selv skrive deres navn.
84. Roskilde rådstueprotokol 2/1 1747. Skrivekunsten har muligvis været mere udbredt i Roskilde end i Holbæk – jf. sognepræstens og magistratens interesse for det danske skolevæsen, som er nævnt s. 81.
85. F.eks. 1754.
86. F.eks. 1751.
87. Næstved rådstueprotokol 31/12 1743.
88. Stiftamtmanden indskærper 27/1 1753 byfogden, at han ikke må befatte sig med opkrævningen af byens penge, men skal beordre kæmneren til alene at foretage ind- og udbetalinger.
89. Rentekammerets promemoria 13/4 1773. De reviderede regnskaber i Rentekammerarkivet, som kaldes købstadregnskaber, er regnskaber over kgl. oppebørsler fra købstæderne, hovedsagelig ekstraskatteregnskaber og sportelregnskaber.
90. Oftest var det Jacob Baden, som også på andre måder var magistratens håndgangne mand, samt nogle af de købmænd, som var magistratens medinteressenter i Rørvig toldsted – jf. s. 19 og 70 f.
91. F.eks. i Skælskør og Vordingborg.
92. Se herom Munch I s. 138-39 og Kommercekollegiets relationer over de danske stifters tilstand I, indberetning fra stiftamtmand Sehested på Fyn 25/12 1735.
93. Koncepter og indlæg til jyske tegnelser 11/9 1750 nr. 83 og 15/9 1752 nr. 75. Witt oplyser, at han kender ordningen fra Norge.
94. Næstved rådstue: Kopibog 2/10 1751.
95. Vordingborg rådstueprotokol 17/5 1751.
96. Skælskør rådstueprotokol 3/2 1752.
97. Næstved rådstueprotokol 16/2 og 13/4 1752, 3/2 og 4/8 1753, 18/4 og 20/4 1754.
98. Næstved rådstueprotokol 3/2 1752. Man enedes om at afvente magistratens svar på revisionsanmærkningerne, og derefter skete der ikke mere.
99. Næstved rådstueprotokol 30/11 1752, 28/12 1752 og 5/3 1753.

100. Næstved rådstueprotokol 22/5 1754 vedr. løn til en jordemoder og 17/2 1756 vedr. foranstaltninger mod kvægsygen.
101. Koncepter og indlæg til sjællandske registre 1758 nr. 95 og 96. Borgernes originale brev ligger her som bilag til udnævnelsessagen.
102. Næstved rådstueprotokol 30/3 1758.
103. Næstved rådstue: Kopibog 20/1 1756.
104. Skælskør rådstueprotokol bl.a. 30/10 1750, 11/1 1751, 29/1 1751 og 5/3 1751.
105. Skælskør rådstueprotokol 1/7 1751.
106. Skælskør rådstueprotokol 3/2 1752 og 4/3 1753.
107. Skælskør rådstueprotokol 18/9 1751.
108. Skælskør rådstueprotokol 3/2 1752.
109. Skælskør rådstueprotokol 22/7 1758.
110. Munch I, s. 227.
111. Køge er ikke undersøgt, da rådstueprotokollen mangler.
112. Især købmændene søgte til stadighed at undslå sig eller stillede betingelse om fritagelse for andre hverv, hvis de skulle være eligerede, f.eks. Vordingborg rådstueprotokol 3/1 1753 og 27/2 1755 og Næstved rådstue: Kopibog 20/1 1756.
113. Svend Larsen: Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede I, 1965, og Per Boje: Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-47, 1977.
114. Se herom Munch I s. 147 og rskr. 17/2 1747 til stiftamtmanden for Lolland-Falster.
115. Der var 8 ordinære takserborgere i Roskilde, samt 4 ekstrataksereborgere, der lignede takserborgerne og deltog i den endelige fastsættelse af ligningen.
116. Holbæk byfoged: Skifteprotokol 28/5 1760 fol. 597.
117. En institution, som oprettedes ved rskr. 9/1 1736, men aldrig kom til at fungere.
118. Han har sandsynligvis været magistratens stråmand i bestyrelsen af konsumtionsforpagterens bo, som ved skiftets start vurderes højt, men efter forpagtningens udløb var meget lille. Se de mange tilførsler vedr. skiftet efter Ivar Lassen Hvid i Holbæk byfogeds skifteprotokol.
119. Andre købmænd, der ofte var i funktion, var f.eks. Jacob Aldevelde i Holbæk, Niels Dahl i Helsingør og Anders Borch i Roskilde. Da der kun findes navneregistre til embedsbesættelser i Danske Kancelli – ikke til ansøgninger – har det ikke været overkommeligt at undersøge, om de evt. forgæves har søgt embeder. I navneregistret til embedsansøgninger i Rentekammeret forekommer deres navne ikke.
120. F.eks. Danske Kancelli A V 7 144 f. Indberetning 20/6 1753 fra magistraten i Ålborg, som beklager sig over, at de bedste købmænd »søger sognepræsten at antage dem til medhjælpere« for derved at kunne påberåbe sig fritagelse for andre borgerlige bestillinger.

Kapitel IV Administrationen af de offentlige stiftelser

1. Den materielle administration af stiftelserne har tilbage fra middelalderen været henlagt under en verdslig bestyrelse. Se Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder IV. 1959, opslagsordene »fabrica« og »fattiggård«.

2. Rskr. 17/2 1683 og frd. 7/4 1685 om kirkerne, rskr. 3/9 1708 og frd. 24/9 1708 om fattigvæsenet og frd. 17/4 1739 om latinskoler.
3. Kirkeregnskaberne er medtaget i forslaget til forordningen og er ikke foreslået fjernet af de instanser, som har haft forslaget til høring. Se koncepter og indlæg til sjællandske registre 1747 nr. 48. I den forordning 6/2 1694, som forordningen 1748 siges at erstatte, er kirkeregnskaberne medtaget, og kirkeværgerne er nævnt inde i 1748-forordningens tekst.
4. Jf. instruks for Rentekammeret 9/1 1700, hvor det om kirke-, skole- og fattigregnskaber siges »at kammeret sig herefter det mindst mulige dermed skulle befatte«. Meddelelser fra Rentekammerarchivet udg. af Johan Grundtvig, 1873, s. 12.
5. Stiftsøvrigheden var stiftamtmanden og biskoppen, der fra 1672 var tillagt overtilsynet eller direktionen med de publikke stiftelser.
6. Helsingør almindelige hospitals arkiv: Indkomne breve 24/11 1750.
7. Sjællands stiftsøvrighed: Kommunesager. Holbæk 1753. Se ndf. s. 87.
8. Det er ikke undersøgt, i hvilket omfang den eksisterende fordeling mellem de forskellige arkivfonds er oprindelig eller er opstået ved en senere ordning.
9. DL 2-22-10 og 11, 2-22-4 og 2-22-1.
10. Se herom også H. Matzen og J. Timm: Håndbog i dansk kirkeret, 1891, s. 639 ff.
11. Sjællands stiftsøvrighed: Kommunekopibog 7/12 1748.
12. Sjællands stiftsøvrighed: Kommunekopibog 14/2 1750.
13. Sjællands stiftsøvrighed: Kommunekopibog 8/11 1749.
14. F.eks. 11/5 1750 i reglement for inspektørerne i Kalundborg i stiftsøvrighedens kommunekopibog.
15. Sammenlign f.eks. rskr. 3/7 1739 til stiftsøvrigheden i Bergen om administrationen af Bergens stiftelser, hvor det bestemmes, at sognepræsten og magistraten skal underskrive kirkeregnskaberne, og fattigregnskaberne skal underskrives af magistraten alene.
16. Rskr. 1/2 1696 om at magistraten i Århus ligesom andre magistrater skal have indseende med domkirkens regnskab. Rskr. 22/5 1734 ang. Viborg domkirkes værge og rskr. 12/11 1734 ang. Ribe domkirkes værge, som overlader udnævnelsen af værger til stiftsøvrigheden. Forholdet er ikke nøjere undersøgt.
17. Sjællands stiftsøvrighed: Roskilde katedralskoles og Helsingør latinskoles regnskaber 1749-53.
18. Sjællands stiftsøvrighed: Kommunekopibog 27/9 1749 til hospitalsforstander Leth, der under mødet, hvor også hospitalsregnskabet blev gennemgået, havde overfuset rektor.
19. Holbæk rådstue: Kopibog over udgåede breve 30/7 1739.
20. Holbæk rådstue: Kopibog over indkomne breve 26/11 1765 og over udgåede breve 7/12 1765.
21. Rasmus Nielsen: Næstved købstads historie IV, 1932 s. 172.
22. Helsingør rådstueprotokol 7/2 1754.
23. Frd. 24/9 1708 om betlere § 20, gentaget ved frd. 6/10 1731.
24. Roskilde rådstue: Kopibog over indkomne breve 23/2 1753 og over udgåede breve 10/4 1751 og 15/3 1753.
25. Roskilde rådstueprotokol jan. 1754, Næstved rådstueprotokol 25/9 1756, Skælskør rådstueprotokol. 14/9 1756.

26. Jf. ndf. note 33.
27. Kapitalens størrelse er noget forskelligt angivet i Helsingør hospitals regnskaber 1745 og 1750/51 i Sjællands stiftsøvrigheds arkiv og i Hofmans fundationer VII, 1761.
28. Præcise oplysninger om kapitalens størrelse er ikke fundet, men renteindtægten udgjorde før 1750 da renten var 5%, ca. 150 rdl. årligt.
29. Inspektørerne fik i Helsingør betegnelsen, »residerende direktører«.
30. Forstandernes instruks i 1724 gengivet i Johs. S. Dalsager: Helsingør almindelige hospitals historie, 1941, s. 76. Referatprotokollen synes ikke bevaret, men at den har eksisteret, fremgår af et brev 24/11 1750, hvor byskriver Heichsen på grundlag af »Samlingsprotokollen« attesterer, at rådmand Møiniche ikke har haft med hospitalets sager at gøre i forstander Fischers tid. (Helsingør almindelige hospitals arkiv. Indkomne breve 24/11 1750).
31. Hospitalsfundatsen 11/8 1752. Hofmans fundationer VII s. 114 f.
32. Sjællands bispearkiv: Kgl. og koll. breve 1/4 1747, 23/12 1747 og 9/2 1750.
33. Ifølge hospitalsforstanderens instruks 1724 og ændringer i hospitalsadministrationen 1733 kunne forstanderen disponere over kapitalen, men kun med både inspektørernes og stiftsøvrighedens godkendelse. Se Dalsager: Helsingør almindelige hospitals historie, 1941, s. 74 og 81. Jf. fattigforordningen 24/9 1708 I stk. 11, som ligeledes tillægger stiftsøvrigheden ansvar for hospitalsforvaltningen.
34. Helsingør almindelige hospitals arkiv. Indkomne breve. Brev 1/10 1750 fra Heichsens svigerfader, der har kautioneret.
35. Sjællands stiftsøvrighed: Helsingør hospitals regnskab 1750-51.
36. Sjællands stiftsøvrighed: Kommunekopibog 9/2 1750.
37. Sjællands bisp: Kgl. og koll. breve: Missiv til stiftsøvrigheden 6/3 1750 og 3/4 1750.
38. Dalsager: Helsingør almindelige hospitals historie, 1941, s. 84.
39. Hofmans fundationer VII s. 278.
40. Rskr. 5/3 1734.
41. Frd. 24/9 1708 om betlere og rskr. 3/9 1708 om fattigvæsnet i købstæderne.
42. Rskr. 5/3 1734.
43. Rådstuearkivet.
44. Sjællands stiftsøvrighed: Roskilde fattigvæsens regnskaber. Generalregnskab 1748-49.
45. Opbygningen af fattigadministrationen andre steder ligner nærmere Danske Lovs bestemmelse 2-19-15.
46. Helsingør magistrats kopibog over indkomne breve 23/10 1742.
47. Sjællands stiftsøvrighed: Helsingør fattigvæsens regnskaber 1748-53, især regnskabsantegnelserne 1753.
48. Holbæk magistrats kopibog. Indberetning til stiftamtmanden 8/5 1751.
49. Sjællands stiftsøvrighed: Kommunesager vedr. Holbæk 1753.
50. Sjællands stiftsøvrighed: Næstved fattigvæsens regnskaber – 1749.
51. Holbæk rådstue: Magistratens kopibog 8/5 1751.
52. Roskilde rådstue: Regnskabsprotokol for de fattiges midler 1721-73. Sjællands stiftsøvrighed: Regnskaber fra Roskilde katedralskole, domkirken og Duebrødre kloster omkring 1750.

53. Sjællands stiftsøvrighed: Helsingør hospitals regnskab 1745 og 1750/51, Helsingør latinskoles regnskab 1749/50. Kirkeinspektionsarkiver for Helsingør St. Olai og Mariæ kirker, Regnskaber 1749/50. Helsingør rådstue: Fattigvæsnets årsregnskaber omkring 1750. Hofmans foundationer VII, 1761, har noget større tal for hospitalets kapital end det fremgår af hospitalsregnskabet og mindre tal for kirkernes kapitaler.
54. Helsingør rådstue: Kopibog over udg. breve 1751 fol. 21.
55. Udover likvide kapitaler havde de offentlige institutioner større eller mindre jordtiliggender, som sammen med byens egne jorder direkte eller indirekte må have spillet en betydelig rolle for købstædernes økonomi og for handelen med landbrugsvarer. Jordernes administration og deres betydning for købstæderne har der ikke været tid til at undersøge inden for de her afstukne rammer.
56. Sjællands stiftsøvrighed: Kommunekopibog 16/3 1748 og 17/8 1748.
57. Der har sandsynligvis været flere udbetalinger, men det er ikke nøjere undersøgt her.
58. Sjællands stiftsøvrighed: Kommunekopibog 16/3 1748.
59. Sjællands stiftsøvrighed: Kommunekopibog 28/8 1748.
60. Se herom s. 90 f.
61. Sjællands stiftsøvrighed: Kommunekopibog 1/5 1751. Ved frd. 17/3 1751 var det blevet tilladt at udlåne offentlige kapitaler til 4%, men det nævnes ikke i korrespondancen.
62. Helsingør rådstue: Kopibog over udg. breve 26/11 1752.
63. Helsingør rådstue: Magistratens kopibog over udg. breve 9/12 og 14/12 1752.
64. Sjællands stiftsøvrighed: Kommunekopibog 12/11 1753.
65. Se f.eks. Sjællands stiftsøvrighed: Kommunekopibog 30/4 1748 og 28/8 1748 og Helsingør rådstue: Kopibog over udg. breve 14/12 1752 til biskop Hersleb.
66. Sjællands stiftsøvrighed: Kommunekopibog 20/4 1748, 28/2 1750 og 9/8 1751 m.fl. steder.
67. Sjællands stiftsøvrighed: Kommunekopibog 20/4 1748.
68. Sjællands stiftsøvrighed: Kommunekopibog 16/3 1748. Et af formålene med Hofmans foundationer, der begyndte at udkomme 1755, kan vel også have været at skabe kontakt mellem låntagere og långivere.
69. F.eks. Sjællands stiftsøvrighed: Kommunekopibog 28/2 og 10/3 1750.
70. Indkomne breve 27/7 1751.
71. Sjællands stiftsøvrighed: Kommunekopibog 11/5 1750 til Kalundborg. Holbæk rådstueprotokol 25/6 1760.
72. Alle lån i Næstved er små, men samme person kan have flere forskellige lån.
73. Koncepter og indlæg til sjællandske registre 17/3 1750 nr. 122.
74. Helsingør rådstueprotokol 1/6 1750.
75. Helsingør rådstueprotokol.
76. Borgmesteren var forstander for Møns kirker.
77. Det kan vel tænkes, at der også kan være en sammenhæng mellem problemerne med at få udlånt de offentlige kapitaler i 1750erne og indførelsen af brandforsikring i købstæderne 1761, men der har ikke været tid til at undersøge, om en sådan sammenhæng kan påvises.
78. Rskr. 26/7 1754.

79. I Holbæk udnævnes 23/2 1739 borgere til at vurdere de huse, hvori de publikke penge er hensat. Holbæk byfoged: Tingbogen. Se også H. Stampe: Erklæringer I, 1793, s. 224-29.
80. Fra 1757 kan vurderingsforretningerne ofte findes i rådstueprotokollerne eller som bilag til rådstueprotokollerne.
81. Ofte sker huskøb med lånoptagelse, indgåelse af ægteskab og erhvervelse af borgerskab samtidig. Der vil så gå nogle år, før borgeren får ombud, fordi nybagte borgere ikke blev pålagt ombud.
82. Stiftsøvrighedens virkeområde, som det ses her, svarer iøvrigt til de opgaver, der pålagdes stiftsøvrigheden i Bergen ved. rskr. 3/7 1739, hvorefter stiftsøvrigheden som overinspektion skal revidere regnskaberne, træffe afgørelse vedr. reparation af bygninger og anbringelse af lemmerne, samt afgøre stridigheder mellem inspektører og forstandere. Reskriptet er foranlediget af, at stiftsøvrigheden havde deltaget i bestyrelsen af kapitalerne på linje med magistraten og sognepræsten.
83. Registratør Finn Andersen har i et internt arbejdsnotat vedr. registrering af sognekaldsarkiver i Landsarkivet for Sjælland, 1977, gjort opmærksom på, at ordlyden i lovgivningen og forskellige samtidige kommentarer tyder på, at sognepræsten var tiltænkt den ledende stilling i administrationen.
84. Sjællands stiftsøvrighed: Kommunekopibog 14/2 1750.
85. Sjællands stiftsøvrighed: Kommunekopibog 8/11 1749 og 14/4 1750.
86. Sjællands stiftsøvrighed: Kommunekopibog 14/11 1749.
87. I folketællingen 1753 kaldes han ikke købmand, men kontrollør.
88. Ved byskriver Fæsters afgang 1760 holdes overleveringsforretning vedr. de publikke penge mellem Fæster og inspektørerne (Notits i rådstueprotokollen 1760 fol. 40).
89. De offentlige stiftelser nævnes ikke i instruksen for de eligerede i Viborg (Koncepter og indlæg til jyske tegnelser 11/9 1750 nr. 83) eller for de eligerede i Næstved (Næstved rådstue: Kopibog 2/10 1751).
90. Sjællands stiftsøvrighed: Kommunесager vedr. Holbæk 1753.
91. Sjællands stiftsøvrighed: Kommunekopibog 11/5 1750.
92. Indberetning fra Roskilde 6/9 1753 (Danske Kancelli A 7 144 b).
93. Problemet tages også op af stiftamtmand Knuth i 1765, da han i anledning af sammenlægningen af magistratsembeder indvender, at sammenlægningerne medfører usikkerhed for de publikke penge (Sjællands stiftamt: Kopibog 9/11 1765).
94. I en indberetning fra Helsingør nævnes dette arbejde som det første i en beskrivelse af magistratens opgaver (Helsingør rådstue: Kopibog 15/4 1751).
95. Holbæk rådstue: Kopibog over udg. breve 8/5 1751.

Afsluttende bemærkninger

1. Instruks 5/1 1722 trykt i Fogtmans reskriptsamling.
2. Jf. Kapitel II s. 39.
3. Koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser 11/9 1750 nr. 83.
4. Se f.eks. Holbæk rådstueprotokol 2/6 1758 og 16/8 1758.

5. Sagen er meget omfattende, men hovedtrækkene i den kan findes i stiftamtmandens kopibog 11/5 1744 og 18/2 1746, Holbæk byfogeds tingbog 22/8 1746, Landstingets justitsprotokol 21/6 1747 og Holbæk rådstues kæmnerregnskab 1746, hvori ligningen, som takserborgerne blev nødt til at udarbejde, er indlagt sammen med takserborgernes kommentarer. Takserborgernes formand 1745 var en købmand, som senere blev prokurator.
6. Holbæk rådstue: Kopibog over udg. breve 23/4 1748.
7. Jf. Edv. Holm: Kongemagt, folk og borgerlig frihed, 1883, s. 96-97. Ifølge Edvard Holm udgik tilskyndelsen hertil fra Henrik Stampe, der blev generalprokurør 1753, men fremgangsmåden benyttedes, før Stampe blev generalprokurør.
8. Danske Kancelli A V 7 144 f. Indberetning fra Horsens 16/7 1753.

Kilder, hjælpemidler og litteratur

1. Utrykte kilder

Landsarkivet for Sjælland m.v.

Sjællands stiftamts arkiv

Stiftamtmandens kopibøger (over udg. breve) 1740-51 og 1753-55

Kopibøger over kgl. befalinger og kollegialbreve (også til stiftsøvrigheden) 1741-66

Reskripter og kollegialbreve 1745-48

Korrespondance vedk. Helsingør 1730-1805

Korrespondance vedk. Holbæk 1739-45, 1747-49, 1751-54 og 1757-62

Korrespondance vedk. Roskilde 1742-57

Kopibog for skattekommissionen for Sjællands stift 1743-44

Formueskatten efter frd. 1743, dokumenter og breve

Notifikationslister 1736-63

Holbæk amt. Forskellige sager fra Holbæk ældre end år 1800

Holbæk amt. Forskellige sager fra Kalundborg ældre end 1800

Sjællands landstings arkiv

Justitsprotokol nr. 10 1734-67

Roskilde byfogeds arkiv

Justitsprotokol 1744-52

Politiprotokol 1745-70

Skøde- og panteprotokol 1742-53

Skifteprotokoller 1762-1809

Overformynderiprotokol 1722-93

Kopibog over udg. breve (magistratens breve) 1737-59

Kopibog over indgåede breve (magistratens breve) 1737-59

Helsingør byfogeds arkiv

Bytingsretsprotokoller 1746-61

Skøde- og panteprotokol 1740-57

Skifteretsprotokol 1744-99

Holbæk byfogeds arkiv

Tingbog 1732-55

Justitsprotokol 1755-67

Politiprotokol 1703-67

Skøde- og panteprotokol 1737-59

Notarialprotokol 1738-1819

Skifteprotokoller 1737-96

Næstved byfogeds arkiv

Justitsprotokol 1748-69

Politiprotokol 1748-76

Skøde- og panteprotokoller 1728-68

Register til skifteprotokollerne 1687-1786

Overformynderiprotokol 1697-1868

Roskilde rådstuearkiv

Rådstueprotokoller 1736-83

Kæmnerens kopibog 1692-1834

Kæmnerregnskaber 1747-56

Brandtaksationsprotokol 1761

Indkomne sager vedr. fattigvæsnet 1682-1785

Regnskabsprotokol for rådstuens fattiges midler 1721-73

Regnskaber og regnskabssager vedr. fattigvæsnet 1753-83

Diverse vedr. fattigvæsnet 1736-1819

Distributsprotokol for fattigvæsnet 1745-51

Helsingør rådstuearkiv

Rådstueprotokoller 1728-71

Borgerskabsprotokol 1691-1806

Kopibøger for reskripter 1716-64

Reskriptprotokol 1685-1781

Stiftsøvrighedssager 1717-47

Magistratskopibog over breve fra lokale myndigheder og partikulære 1731-1800

Resolutionsprotokol vedr. partikulære 1726-76

Almindelige kopibøger for indkomne breve 1743-94

Almindelige kopibøger for udgåede breve 1743-64

Forskellige sager XVII og XVIII (ang. embeds- og bestillingsmænd) 1663-1851

De eligeredes protokoller 1729-89

Kæmnerregnskaber 1742-71

Kæmneretterretninger 1703-83

Forskellige sager vedr. kongelige skatter (heri ligninger) 1718-57

Byskatter 1739-55

Brandtaksationsprotokol 1761

Fattigvæsnets distributionslister 1737-90

Fattigvæsnets årsregnskaber 1737-71

Fattigvæsnets organisation og personale 1731-1866

Holbæk rådstuearkiv

Rådstueprotokol 1757-78

Journal over borgerskaber 1753-1847

Kopibog over udgåede breve 1725-58 og 1763-73

Kopibog over indkomne breve 1726-66

Indkomne breve 1740-57

Brandtaksationsprotokol 1761

Holbæk bys regnskaber (kæmnerregnskaber) med bilag 1730-71
Indkomne breve til kirke-, skole- og fattiginspektørerne 1708-87
Holbæk bys fattigregnskaber 1622-1760
Diverse dokumenter til fattigregnskabet 1667-1837
Fundatser, gavebreve m.m. vedr. Holbæk kirke, skole og fattige 1613-1821
Kommissionsakt til at undersøge magistratens forhold m.h.t. byens skibsbro 1755-57.

Skælskør rådstuearkiv

Rådstueprotokol 1726-86

Næstved rådstuearkiv

Rådstueprotokol 1742-70

Borgerskabsprotokol 1679-1887

Kopibøger (over indkomne og udgåede breve) 1739-65

Indkomne breve 1741-60

Kæmnerregnskaber 1742-73

Rådstuenotitser 1667-1841

Vægterkassens årsregnskaber 1741-80

Kæmner- og købstadregnskaber (med antegnelser) 1753-98

Takserborgernes ligninger 1682-1817

Mandtalslister m.v. vedr. statsskatter 1710-53

Brandtaksationsprotokol 1761

Fattigsager 1631-1803

Fattigregnskaber 1696-1778

Fattighusets regnskaber 1613-1786

Vordingborg rådstuearkiv

Rådstueprotokol 1745-91

Stege rådstuearkiv

Rådstueprotokol 1726-99

Helsingør kræmmerlavs arkiv

Deliberationsprotokol 1754-1891

Kopibog 1748-1801

Helsingør bagerlavs arkiv

Lavsprotokoller 1681-1871

Helsingør færgelavs arkiv

Lavsbog 1683-1767

Holbæk bagerlavs arkiv

Lavsprotokol 1748-1861

Dokumenter og breve 1748-60

Holbæk skomagerlavs arkiv

Lavsprotokol 1683-1750

Svendenes regnskabsbog 1724-99

Dokumenter, breve og regnskabsbilag 1714-1873

Holbæk skrædderlavs arkiv

Lavsprotokol 1684-1866

Sjællands stiftsøvrigheds arkiv

Kommunekopibøger 1748-59

Kommunesager vedk. Helsingør 1747-49

Kommunesager vedk. Holbæk 1737-79

Kommunesager vedk. Næstved 1740-89

Kommunesager vedk. Roskilde 1748-50

Decisionsprotokol nr. 1 1738-53

Helsingør St. Olai kirkes regnskaber 1745-48

Holbæk kirkes regnskaber 1737-49, 1751-58

Næstved St. Peders kirkes regnskaber 1737-1820

Roskilde domkirkes regnskaber 1747-52

Roskilde katedralskoles regnskaber 1737-1861

Helsingør latinskoles regnskaber 1733-77

Helsingør hospitals regnskaber 1706-50

Roskilde Duebrødre klostres regnskaber 1737-73

Helsingør fattigvæsens regnskaber 1732-77

Næstved fattigvæsens regnskaber 1732-77

Roskilde fattigvæsens regnskaber 1744-79

Holbæk fattigvæsens regnskaber 1737-81

Kirkeinspektionsarkiver

Helsingør St. Marie kirkes regnskabsbog 1659-1760

Helsingør St. Olai kirkes regnskaber 1743-54

Næstved St. Mortens kirkes regnskaber 1732-63

Næstved St. Peders kirkes regnskaber 1722-60

Næstved St. Peders kirkes regnskabsbog 1712-1803

Sjællands bispearkiv

Kgl. og kollegiale breve 1746-50

Helsingør almindelige hospitals arkiv

Indkomne breve til de residerende direktører 1750-55

Regnskabsprotokoller 1737-57

Regnskaber 1749 og 1752/53

Borgerskabsregistre (læsesalen)

Rigsarkivet

Danske Kancellis arkiv

- A V 7 144 b og 144 f. Akter vedk. justitsråd Bredo Munthes lovrevisionsarbejde ifølge rskr. af 1747 12. maj nr. 8 A. Verdslige embeder 1753-55.
- A V 8 145 b. Akter vedk. assessor Biørn Berthelsen Biørnsens og kirkeinspektør Andreas Lowsons deltagelse i lovrevisionsarbejdet 1743-58 nr. 10. Indberetninger om retternes og jurisdiktionernes indretninger m.v. 1751-56.
- D I 1. Gratialprotokoller 1729-46 og 1749-60
- D I 3 18 og 19. Sjællandske registre, samt koncepter og indlæg hertil 1734-58
- D I 3 21. Koncepter og indlæg til sjællandske tegnelse 1745 og 1750
- D I 3 29. Koncepter og indlæg til jyske tegnelse 1750 og 1752
- D II 99. Oversekretærens brevbog 1744 og 1753
- D II 102. Efterretninger om købstæderne og amterne i h.t. oversekretærens skrivelse af 1743 6. april I-II 1743-46
- D V 124 Diverse (heri Designation over indbyggertallet i Sjællands købstæder 1753)
- Tillæg C. Generalfiskalens diverse akter 1712-1821
- Tillæg D 3. Generalprokurørens protokol 1749-52
- Adskillige bestillinger I 1730-48 (på læsesalen)
- Seddelregister til embedsudnævnelser under Danske Kancelli (på læsesalen)

Kommercekollegiets arkiv

Relationer over amterne og byerne i Danmark og Norge 1735-66

Rentekammerarkivet

- 13.2. Diverse om personale og gagering 1660-1848 A og B IX 4
- 14.6. Diverse til kontorefterretning 1660-1848 X (om konsumtionens bortforpagtning)
- 2212.122-24 Bestallingsprotokol 1726-50
- 2212.30 Ekspeditionsprotokol 1743
- 2212.142-43. Danske instruktionsprotokoller 1734-70
- 2212.144. Instruktioner 1680-1819
- 2214.41-44. Dokumenter vedr. købstæder og amter 1679-1848 II
- 2214.89 Forslag til landets opkomst og det almindelige bedste i h.t. kgl. befaling 1747 18. september II. Forslag fra købstæderne i Sjællands stift.
- 2215.321. Diverse sager vedr. told- og konsumtionsvæsnen -1759 A-B
- 222.169. Civiletatens reglementer 1740 og 222.195. 1758.
- Rentekammerets reviderede regnskaber, Købstadsregnskaber fra Helsingør, Roskilde, Næstved og Holbæk 1743-57.
- Seddelregister over embedsansøgninger til Rentekammeret (på læsesalen).

2. Trykte kilder og litteratur

Martin Albrow: Bureaucrati, dansk oversættelse 1970
Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919. Helsingør byfoged. Foreløbige arkivregistra-

- turer udg. af Landsarkivet for Sjælland m.m., dupl. 1974. Indledninger ved Finn Andersen og Grethe Ilsøe
- Poul Andersen: Dansk forvaltningsret, 1936
- G.L. Baden: Dansk juridisk ordbog, 1822.
- Grethe Auten Blom, red.: De anlagte steder på 1600-1700-tallet. Urbaniseringsprocessen i Norden 2, Oslo 1977. Rapport fra det 17. nordiske historikermøde.
- Aage Fasmer Blomberg: Faaborg bys historie, 1955-56
- Per Boje: Danske provinskøbmands vareomsætning og kapitalforhold 1815-1847, 1977
- Carl Christiansen: Om amtsregnskaberne som historisk kilde. Fortid og Nutid IV, 1923, s. 1-37.
- Johs. S. Dalsager: Helsingør almindelige hospitals historie, 1941
- Fogtmand og Algreen-Ussing: Kgl. reskripter, resolutioner og collegialbreve 1660ff.
- Johan Grundtvig, udg.: Meddelelser fra Rentekammerarchivet, 1873
- Niels Herlitz: Nordisk offentlig rätt I, Stockholm 1958
- Victor Hermansen og Povl Engelstoft: Køge bys historie, 1932
- H. Hjorth-Nielsen: Danske prokuratorer med kgl. bevilling 1660-1869, 1935
- Hofmans foundationer VII, 1761
- Edv. Holm: Danmark-Norges historie 1730-46, 1894, og 1746-66, 1897
- Edv. Holm: Kongemagt, folk og borgerlig frihed, 1883
- Edv. Holm: Den offentlige mening og statsmagten, 1888
- Johan Hvidtfeldt: Den nordslesvigske embedsstand 1700-1848 I i Sønderjyske årbøger 1958, s. 5-126
- Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede, 1975
- Sjællandske rådstuearkiver. Frederiksborg amt I, Helsingør. Foreløbige arkivregstratuer udg. af Landsarkivet for Sjælland m.m. dupl. 1971. Indledninger ved Andreas Jørgensen
- F. Jørgensen: Af det dansk-norske toldvæsens historie i det 18. århundrede, 1905
- Poul Johs. Jørgensen: Forelæsninger over den danske retshistorie, 1905
- Joh. O. Kock.: Bidrag til Københavns overformynders historie, 1946
- J. Kornerup: Roskilde i gamle dage, 1892
- Svend Larsen: Studier over det fynske rådsaristokratis historie i det 17. århundrede, 1965
- Aksel Lassen: Fald og fremgang, 1965
- V. Lassen: Bidrag til Helsingørs historie, trykt i latinskolens indbydelsesskrifter 1867-77
- H. Matzen og J. Timm: Håndbog i dansk kirkeret, 1891
- P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark I 1619-1745, 1900, og II 1745-1848, 1900
- Helge Nielsen og Victor Thalbitzer: Skatter og skatteforvaltning i ældre tider, 1948
- Rasmus Nielsen: Næstved købstads historie IV, 1932
- Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark på merkantilismens tid, 1932
- Fr. Olsen: Postvæsnet i Danmark 1711-1808, 1903
- Anders Petersen: Kjøge bys historie, 1888
- Laur. Pedersen: Helsingør i sundtoldtiden 1426-1857, I, 1926, og II, 1929
- Aage Rasch: Dansk toldpolitik 1760-97, 1955
- Aage Sachs, red.: Den danske centraladministration, 1921
- Schous Udtog af forordninger 1670ff.

V.A. Secher, udg.: Danske lov, 1891

H. Stampe: Erklæringer, breve og forestillinger generalprokurørembedet vedkommende I 1753-56, 1793

Ditlev Tamm og Jens Ulf Jørgensen: Dansk retshistorie II, Oversigt over retsudviklingen, 1975

A. Albert Thomsen: Holbæk købstads historie I, 1936-37, II, 1936-42.

Person- og stednavneregister

(*Stednavnene Helsingør, Holbæk, Næstved og Roskilde er ikke medtaget*)

- Aldeveldt, Jacob, købmand i Holbæk 114
 Arts-Skipinge herred, 106
 Baden, Jacob, købmand i Holbæk, 70, 77, 113
 Bentzon, Paul, rådmænd 1736-55 og købmand i Helsingør
 Bergen, 115
 Blich, Niels Andersen, forpagter på Kornerupgård, 108
 Borch, Anders, købmand i Roskilde, 114
 Dahl, Niels, vicerådmand 1754-73 og købmand i Helsingør, 14, 19, 70
 Ditzel, Hans, rådmænd 1736-54 og købmand i Holbæk, 14, 16, 18, 19, 70
 Dorph, Niels Winding, rådmænd 1750-58, borgmester og byfoged 1758-63 og prokurator i Næstved, 20, 21, 60, 105
 Enghavn, Andreas Jacob, vicerådmand 1749-, rådmænd 1755-64 og postmester i Helsingør, 14, 18, 106
 Faber, Chr., forpagter af Rørvig toldsted, 19
 Ferslew, Mathias, borgmester 1741-63 i Helsingør, 22, 105, 106
 Fischer, Heinrich, hospitalsforstander i Helsingør, 83, 116
 Frederikssund, 32, 107
 Friis, Peder, by- og rådstueskriver og rådmænd 1755-79 i Roskilde, herredsfoged i Ramsø-Tune, 14
 Frøde, Hans Peter, garver i Helsingør, 51
 Fæster, Hans, rådmænd 1732-, by- og rådstueskriver 1734-60 i Holbæk, 14, 15, 106, 118
 Gersdorff, Nikolaus, stiftamtmand på Sjælland 1735-48, 15, 16, 23f, 74
 Greve 88
 Gylden, Knud, købmand i Helsingør, 80
 Ham, Peter Herman von, byfoged 1740-, vicerådmand i Roskilde 1742-60, herredsfoged i Lejre, 14
 Hansen, Hans, fransk konsul og vinhandler i Helsingør, 22
 Hansen, Hans Chr., bager i Helsingør, 51
 Hansten, Mathias, rådmænd 1745-50 og købmand i Næstved, 14, 16, 19, 21, 70
 Hartman, Morten, by- og rådstueskriver 1734-, vicerådmand 1735-55 i Roskilde, herredsfoged i Ramsø-Tune, 14
 Harboe, Christian, vicerådmand 1749-51 og købmand i Helsingør, 19
 Heichsen, Paul, byskriver 1742-53 i Helsingør, 83, 116
 Helt, Christian, kancelliråd, 35
 Hersleb, Peder, biskop på Sjælland, 35
 Hillerød, 112
 Holstein, Johan Ludvig, stiftamtmand på Sjælland 1730-35 og oversekretær i Danske Kancelli 1735-63, 24, 107, 108
 Horneman, Johan, købmand i Næstved, 21
 Kalundborg, 24, 78, 93, 95, 109, 113, 115, 117
 Kiergaard, Jørgen, rådmænd, byfoged og toldkontrollør i Kalundborg -1746, 16
 Knuth, Eggert Kristoffer, stiftamtmand på Sjælland 1764-76 107, 118
 Knøtter, Peter, byskriver 1718-58 i Næstved, 23
 Kornerupgaard, 108
 København, 91, 92
 Køge, 66, 88, 114
 Lange, David, rådmænd 1747- og købmand i Roskilde, 14, 18, 106
 Leth, hospitalsforstander i Roskilde, 115
 Luxdorph, Bolle Willum, generalprokurator 1749-53, 97
 Merløse-Tuse herred, 17

- Milan, Gabriel, Ferdinand, viceborgmester 1750- i Helsingør og hofforgylder, 13, 18, 91
- Mørsleth, Joen, hospitalsforstander i Helsingør, 83
- Munthe, Bredo, kammeradvokat, 11
- Munthe, Morten, borgmester 1734-63 og domkirkevæрге i Roskilde, landsdommer og kirkeskriver på Sjælland, 44, 79, 88, 105, 107
- Møiniche, Heinrich a, byfoged 1741-72, rådmmand 1742-69, viceborgmester 1769-76 i Helsingør, 13, 106, 116
- Møn, 17, 79, 88
- Nakskov, 15, 18
- Nibe, 66
- Norge, 66, 113
- Nykøbing S, 66, 68
- Ods herred, 32
- Ortved, Gustav, rådmmand 1755-82, byskriver 1776-82 i Holbæk, 19, 70
- Poulsen, Christian, rådmmand 1748-53 og købmand i Næstved, 19, 21
- Præstø, 66, 68
- Ramsø-Tune herred, 112
- Reventlow, Konrad Ditlev, stiftamtmand på Sjælland 1749-50, 91
- Ribe, 115
- Ringsted, 32
- Rist, Peder, borgemster og byfoged 1748-58 og prokurator i Næstved, 20, 105
- Rørvig, 19, 32, 107, 113
- Schougaard, Jochum, borgmester 1730-74 og amtsforvalter i Holbæk, 19, 105
- Sehested, Kristian, stiftmatmand på Fyn, 113
- Skeel, Holger, stiftamtmand på Sjælland 1750-64, 15, 34, 66
- Skælskør, 62, 66, 68, 110, 113, 115
- Slagelse, 89
- Stampe, Henrik, generalprokurør 1753-, 108
- Stege, 34, 66, 68
- Stubbekøbing, 108
- Viborg, 66, 97, 115, 118
- Vordingborg, 66, 68, 113, 114
- Witt, Johan Albrecht, stiftamtmand i Viborg, 66, 97
- Ålborg, 114
- Århus, 115

Sagregister

- Afgifter til staten, 55, se også konsumtion og stempelpapirforhandling
- Amtstuer, 33
- Betjente, se funktionærer
- Bevillingshavere, 44
- Borgere, definition af, 43, 46, 57
- Borgerskabs erhvervelse, 28, 43
- Borgmestre, 13, 54
- Byfogder, 14, 15, 38, 66, 95, 101
- By- og rådstueskrivere, 14, 15, 54
- Byting, 29ff, 59
- Bøder, 31
- Danske Kancelli, 6, 24f, 39, 97, 100
- Domkirken i Roskilde, 79
- Domsmyndighed, 29ff
- Ekstraskatter, se skatter til staten
- Eligerede, 50ff, 65, 66ff
- Erhvervsfordeling, 50f, 59, 61, 63, 67, 70
- Fattigforstandere, 73, 85ff
- Fattigvæsen, 84ff
- Folketællingen 1753, 9f
- Forlig, 30f
- Frيرهjser, 32, 37
- Funktionærer, købstadens, 44, 54f, 56, 78, 92
- Grundejere, 21f, 57f
- Havneadministration, 7
- Hospitalsforstandere, 73, 82ff
- Indkvartering, 7, 32f, 37
- Inspektionen for de offentlige stiftelser, 73f, 82ff, 84ff
- Kirkeinspektion, 77ff
- Kirkeværger, 73, 77ff, 80
- Klager, 15, 27, 38
- Kollegialsystemet, 101, 102
- Kongebreve, 37f, 45f
- Konsumtion, 29, 32, 33ff
- Kæmnere, 56, 62ff
- Kæmnerregnskaber, 42, 47, 52, 62, 64
- Købmandsstanden, 18f, 20f, 23, 51, 52f, 67, 69ff, 92
- Land- og forprang, sager vedr., 29f
- Lav, 48, 52f, 56
- Ligninger, se skatter
- Liv og ære, sager vedr., 30
- Lov og ret, lands 27, 30f, 99
- Lovrevisionen af Danske Lov, 10f
- Magistrat, definition af, 3, 13, 73, 95
- Næringsvæsen, 34
- Ombud, 43, 55ff
- Overformynderi, 28, 56, 70, 88
- Politisager, 29f, 31
- Regnskaber for offentlige stiftelser, 73f, 75f, 78, 83f
- Rektorer 73, 79f
- Rentefod, 19, 89ff
- Rentekammeret, 6, 7, 33, 39, 74
- Reskripter, 38f
- Revision af kæmnerregnskaber, 52, 56, 64ff
- Rådmænd, 14, 16, 18, 54
- Rådstuemøder, 28, 41, 44f, 46ff, 51, 52f, 94f, 101
- Rådstueprotokoller, 44f
- Rådstueret, 28, 45, 53
- Skatter til købstaden, 42, 60ff
- Skatter til staten, 32, 35ff, 60
- Skifteforvaltning, 17, 27f, 34
- Skoleforstandere, 79ff
- Skoler, 79ff
- Sognepræster, 38, 73f, 77ff, 81, 85, 93
- Sportler, 16f, 20, 31
- Stempelpapirforhandling, 32, 37, 44
- Stiftamtmanden, 6, 30f, 38f, 45, 47f, 49f, 53, 62, 65, 66ff, 97ff, 101
- Stiftsøvrigheden, 74f, 81f, 83, 88f, 93
- Stokkemænd, 43, 57, 59f
- Suppliker, 37f

Søforhør, 28
Takserborgere, 56, 60ff, 98
Tinghørere, se stokkemænd
Tjenestefolk, 20f, 44
Told, 32, 35
Udlån, 19f, 76, 87ff
Udpantning, 31
Valg, 58f
Vurderingsforretninger, 28, 92

I skriftserien »*Administrationshistoriske studier*«
bekostet af Statens humanistiske Forskningsråd,
er tidligere udsendt:

Grethe Ilsøe: *Vejen til embede.*

En undersøgelse af udnævnelserne til kgl. retsbetjent- og
magistratembede 1735-65.

183 sider. Aarhus 1978. Bogladepris 59 kr.